

Jan Kochanowski. Nejpravděpodobnější autorova podobizna převzatá z náhrobku ve Zvoleni (dřevoryt)

RENESSANCE

1. ÚVOD

Renesancí nazýváme v dějinách kultury období, které v Itálii začíná ve 14. stol. a trvá do poč. 16. století. Ve střední a severní Evropě je ohraničeno počátkem a koncem 16. stol. Renaissance (z fr. renaissance), někdy obrození či vzkříšení, je výsledkem složitého historického vývoje, k němuž významnou měrou přispěly takové události jako krize papežství a císařství, rychlý rozvoj měst, nové způsoby hospodaření a z toho plynoucí pocit ekonomické stability, politická expanze šlechty, sjednocování států po období feudální rozdrobenosti apod. Je to období zásadního přelomu v kultuře, imponující množstvím vynikajících a všestranných individualit, kde významnou roli sehrálo obrození a přisvojení antické kultury, jež bylo spíše důsledkem všeobecných společensko-politických procesů než jejich příčinou. Renaissance je také pojmenováním epochy, v níž bylo popřáno slyšení různým myšlenkovým a náboženským proudům. K dvěma nejvýznamnějším počítáme reformaci a humanismus.

Středověk shromáždil obrovskou sumu vědeckých poznatků a vypracoval rafinovanou kulturu vědecké spekulativní interpretace – scholastiku, jejímž cílem bylo odůvodnění víry rozumem. Doba se díky svému konzervatismu jevila jako velice stabilní. Vše, co mohlo stávající pořádky narušit, bylo nebezpečné – vnějším nebezpečím byli nevěřící, vnitřním heretici. To, co způsobilo nástup nové epochy, nebylo vědomě a přímo zaměřeno proti církevnímu pořádku pozdního středověku. Už zmíněný rozvoj měst, obchodu a řemesel, cestování a geografické objevy přirozeně a nutně rozšířily obzory lidského poznání; člověk pochopil, že systém svrchu daných hodnot není uzavřený ani konečný.

Rozbití jedolité struktury světa bylo nejprve společenským a až pak kulturním faktem. Dnes, s odstupem staletí snáze chápeme, co znamenal rozpad západoevropského křesťanství na katolicismus a protestantismus. Najednou proti sobě stály dva konkurující si ideové systémy; svět už nebyl tou ideální jednotou jako před sto lety. Humanistický individualismus nelze chápat jen jako kategorii uměleckou, ale především jako odraz nebo důsledek pronikání společenských změn do kultury. V návaznosti na změnu forem společenského života se mění i lidské vědomí.

V bohatém spektru kulturního života si zvláštní pozornost zaslouhuje humanismus a reformace. Humanismem nazýváme takový způsob uvažování, který se zaměřil na lidskou bytost ve všech jejích projevech. Název je vyvozován ze slavné věty římského autora komedií Terentia: „Homo sum et nihil humanum a me alienum esse puto“ (Jsem člověk a nic, co je lidské, není mi cizí). Nelze ji však pokládat za definici humanismu. Humanismus byl ve svých antropologických názorech dost eklektický, přinejmenším však antidogmatický a ve své počáteční fázi epikurejský a hedonistický. V krajních případech se humanisté do sporu s katolickou církví dostávali, ale v podstatě se s ní pokoušeli koexistovat – na apoštolskou stolicí zasedali během 15. stol. mnozí humanisté, např. Eneáš Silvius Piccolomini v letech 1458 – 1464 jako Pius II.

Proti tomu reformace jako silné náboženské hnutí, jež vyrůstalo ze soudobých konfliktů a válek, napadalo především katolickou církev, významnou baštu feudalismu. Během svého nejaktivnějšího, ofenzivního období, kdy hlásala radikální reformu náboženského života a církevních institucí, stála po boku humanismu, protože omezovala moc nejvyšší autority středověku a razila cestu národním tendencím. Později se cesty obou rozešly. Humanismus více přál rozvoji světského, laického myšlení a nenapadal jen určitou církev či vyznání, ale směřoval k náboženské indiferenci, volno-myšlenkářství až ateismu, kdežto aktivita reformátorů zpravidla uvízla v síti nové ortodoxie.

Konflikt humanismu a reformace, papežství a jinověrectví, kultury středomořské s kulturou severních oblastí Evropy velmi bystře zaregistroval vynikající duch 16. století **Erasmus Rotterdamský** (1469 – 1536). Kritizoval církev, ale od katolické víry neustoupil. Ve svých dílech **Křesťanská říše a duchovní život** (pol. v Královci r. 1558) a **Chvála bláznovství** (1509) vyložil zásady zbožnosti jako umění vnitřního života a vysmíval se naduté učenosti. Snažil se přivést rozbouřenou Evropu k míru a shodě, tzv. ireneismu (nastolení klidu a míru), a nalezl nadšené stoupence i v Polsku, s nimiž udržoval čilý písemný styk. Až tridentský koncil (1545 – 1563) přinesl obnovení římského katolicismu a provedl morální a organizační změny (zakázal okázalý přepych církve, věnoval zájem rozvoji školství a úrovni duchovní osvěty).

V r. 1542 založil bývalý španělský voják **Ignác z Loyoly Societas Iesu**, Tovaryšstvo Ježíšovo, vycházející z bezmezné poslušnosti svých členů a určené k misijním akcím. Jeho působištěm nebyl klášter, ale nebezpečný svět protestantismu. Jezuité dosáhli nezpochybnitelných úspěchů především ve výchově a vzdělání, zakládali početná kolegia (koleje), jejichž úroveň si nezadala s upadajícími univerzitami.

2. HUMANISMUS A POČÁTKY RENESANCE V POLSKU

Humanismus a renesance mají v Polsku své specifické rysy. Navíc je nutno zdůraznit, že žádná následující epocha v dějinách polské kultury neprobíhala v takovém souznění s přeměnami v celé latinizované Evropě. Polsko vkročilo do období ideově politických otřesů, jež zmítaly Evropou od západu na východ a naopak, jako sjednocený stát, jako silný a vzkvétající ekonomický celek. Období 15. a 16. století je dobou intenzivního ekonomického rozvoje, kdy narůstá význam trhu, intenzifikace rolní produkce a měst. Země Koruny polské (bez ruských území) byly poměrně hustě osídleny (20 osob na km²). Ve městech žilo kolem 22 % obyvatelstva, přičemž v největších městských centrech té doby (Krakov, Gdaňsk) sídlilo více než 20 tis. obyvatel. Narozdíl od situace na západě Evropy však stálo polské měšťanstvo mimo politický život. Už během 15. století dosáhla šlechta převahy nad měšťany a venkovem a stále více ukrajovala z moci královské. Její boj o postavení ve státě se světskými velmoži a duchovenstvem se stává dominantním prvkem politického života oněch časů. V důsledku těchto změn se proměňuje i kultura: modernizuje se, poevropšťuje a sílí její světský a národní obsah. Podle nejnovějších poznatků nemá polský humanismus a renesance především „importovanou“ podobu, jak se dlouho soudilo, ale díky zájmu o měšťanskou a plebejskou tvorbu je stále zřejmější jejich domácí charakter.

Kulturní úroveň vzrůstá také díky rozšíření knihtisku. V r. 1503 fungovala na polském teritoriu jedna tiskárna, v r. 1580 jich už pracovalo 17. Iniciační událostí byl na počátku století polský tisk písňe Bogurodzica, na konci pak vycházejí tiskem díla Rejova, Kochanowského, Frycze Modrzewského a dalších a počet vydaných knih na polském území se odhaduje na tři a půl milionu exemplářů. K nejznámějším tiskařům patří např. **Kasper Hochfeder**, který založil první tiskárnu v Krakově (po něm ji převzal **Jan Haller**), **Florian Ungler**, **Hieronym Wietor**, **Maciej Szaffenberg**, **Maciej Wirzbięta** a další.

Výsledky renesanční vědy světové úrovně prezentují polští vědci v takových oblastech, jako je geografie, historie, jazykověda, klasická filologie, teorie státu a práva, ale především v astronomii. Vrcholným dílem polského vědeckého bádání v této sféře lidského konání se stalo dílo **Mikuláše Kopernika** (1473 – 1543) **De revolutionibus orbium coelestium** (**O obrotach sfer niebieskich**), jehož vydání v Norimberku se autor dočkal na smrtelné posteli, navíc bylo toto první vydání plně tiskařských

chyb a svévolných změn originálního textu, jichž se dopustil vydavatel Andrzej Osiander. Největším pochybením bylo nahrazení originální Kopernikovy předmluvy falzem z pera vydavatele, v němž proti autorově vůli prezentuje jeho objev jako pouhou hypotézu. Podvrh odhalil až Jan Kepler (1571 – 1631) díky zachovalé korespondenci Kopernika s Osiandrem. Ani druhé, tzv. bazilejské vydání z r. 1566 se nevyvarovalo nedostatku. Až třetí, tzv. amsterdamské z r. 1617, pořizené profesorem Mikulášem Mulierem, bylo důstojné svého tvůrce, i když autentickou předmluvu Kopernikovu uveřejňuje až varšavské vydání z r. 1854, jež vycházelo z autografu, uloženého tehdy v knihovně hraběte Nostice v Praze.

Geniální polský astronom se narodil v Toruni v měšťanské rodině a po otcově smrti se těšil péči strýce Waczenroda, pozdějšího varmiňského biskupa. Studoval v Krakově, pak pobýval v Boloni, Padově a Ferrare, kde r. 1503 získal doktorát kanonického práva. I když jej zajímalo právo, medicína a další obory, upsal se na více než třicet let astronomii. Jeho rozhodnutí vydat tiskem *O pohybech nebeských těles* v šesti knihách bylo triumfem vědce a dokladem velké osobní odvahy, s níž demaskoval falešné představy významných autorit své doby. Svým odvážným činem, kterému předcházela usilovná vědecká práce, razil cestu novému poznání a probouzel důvěru v lidský rozum a jeho neomezené možnosti ve střetu s tmařstvím a pověrčivostí.

Budiž připomenuto Kopernikovi ku cti a chvále, že nezůstal pohroužen v astronomická bádání, ale zabýval se i aktuálními problémy, jak je tehdejší život přinášel. V r. 1519 řídil fortifikační práce v Olsztyně a o rok později organizoval obranu této jediné varmiňské pevnosti proti křižákům. Průchod svému znechucení z cílevědomého snižování hodnoty polské mince křižáky dal v latinsky psaném traktátu *Monetae cudendae ratio (O monecie)*¹. K dalším zájmům polského badatele patří historie, geografie, topografie, překládání z řečtiny a vlastní literární tvorba.

Významnou roli v rozvoji nových kulturních proudů a umělecké tvorby hraje panovnícký dvůr za vlády Zikmunda I. Starého (1467 – 1548) a Zikmunda II. Augusta (1520 – 1572), především ale za panování druhé manželky Zikmunda Starého Bony z italského rodu Sforzů. V opozici se

¹ Řád německých rytířů v úmyslu oslabit ekonomiku polského státu cílevědomě stahoval z oběhu na poč. 16. stol. kvalitní stříbrnou minci a ve svých mincovnách do ní přidával méněcenný kov, což vedlo k poklesu její hodnoty v Prusích a Varmii. Kopernik jako delegát varmiňské kapituly v r. 1522 vystoupil na jednom ze sněmků pruských stavů s projektem nápravy tohoto stavu, jemuž dal o šest let později písemnou podobu.

starou tradicí současní historikové tvrdí, že kulturní elita existovala na královském dvoře už dávno před příchodem Bony (1494 – 1557) do Polska v r. 1518, nemůže být ale sporu o tom, že za jejího působení nabyl proces renesanční obrody pod italskou patronací nebyvalého rozsahu. Panovnícký dvůr se stal vzorem pro světské i církevní magnáty. Nejsilnějším impulzem byla renesanční přestavba sídla polských králů na Wawelu v letech 1507 – 1540. Renesanční architektura byla především architekturou světskou, vzniká a je přestavováno daleko více zámků a paláců než kostelů. Mění se i podoba polských měst. Královská podpora se týkala i literátů, jimž byla financována studia nebo hrazena jejich tvorba.

Druhým centrem, z něhož se šířila humanistická vzdělanost, byla už tradičně krakovská akademie. Vedle antických velikánů (Vergilius, Horatius, Ovidius aj.) jsou popularizována díla Boccaciova, Petrarkova a v první řadě Erasma Rotterdamského. I když mezinárodní prestiž vysokého krakovského učení ve 30. letech 16. stol. slábne a uvádá, díky vyučujícím a odchovancům, k nimž patří např. Jan z Koszyczek, Hieronym Wiator, Biernat z Lublina či Jan Dantyszek, se dále ve veřejnosti šíří humanistické ideály. Významnou úlohu opět sehrávají aktivity polských tiskařů, kteří vedle podpory humanistických myšlenek chápou také potřeby nepříliš vzdělaného publika, jež zná latinu málo, nebo vůbec ne. Jsou vydávána díla pro masového čtenáře, populární romány, zábavné texty i náboženské tisky. V tiskárně Floriana Unglera vyšel v r. 1513 **Raj duszny Biernata z Lublina**, tradičně považovaný za první tištěnou polskou knihu. Nová bádání se přiklánějí spíše k religijní **Historyji umęczenia Pana naszego Jezusa Chrystusa**, která byla vytištěna anonymně před r. 1508 u Hochfedera. Všechny tiskaře, autory a překladatele spojovalo úsilí o nový typ literatury pro málo vzdělaného recipienta. Tady má své nezastupitelné místo polské měšťanstvo, které jako první začalo žádat četbu v polském jazyce. Z iniciativy protestantů je do národního jazyka překládána Bible, jejíž původní text je analyzován a kriticky zpracován. To se stává zdrojem polemik mezi katolickými vydáními a pojetím biblických textů jinými konfesemi – rozvíjí se publicistika.

Sedesátá léta 16. století jsou významná pro rozvoj polského jazyka. O sémantické bohatosti a vysokém stupni vývoje polštiny svědčí **Lexicon Latino – Polonicum Jana Męczyńskiego**, vydaný v Královci v r. 1564. První polská gramatika **Polonicae grammatices institutio** z r. 1568 je dílem původem Francouze **Piotra Statoria**. Svá vrcholná díla vydává „otec polského písemnictví“ **Mikolaj Rej z Nagłowic (1505 – 1569)**, **Łukasz Górnicki (1527 – 1603)** přichází na veřejnost se svým překladem (přepřeváním) díla **Baltazara Castigliona Dworzanin polski (1566)**, díla neu-

stálého uměleckého hledání vycházejí **Janu Kochanowskému**. Apogeeum netrvá dlouho. V 80. letech, kdy umírá Kochanowski a před ním už představitel literatury přechodu mezi renesancí a barokem **Mikolaj Sęp Szarzyński**, už můžeme hovořit o barokních tendencích v renesančním kostýmu.

Renesance v Polsku je obdobím přerodu. Neuskutečnil se ze dne na den, ale sílil a mohutněl během celého 16. století, jež je označováno za „zlatý věk“. Nebylo by jím však, kdyby se na jeho přípravě nepodílelo století předešlé, tzv. podzim polského středověku, jak je vzletně, ale zároveň nostalgicky nazýváno. Patnácté století v mnoha směrech dokonce dominovalo, ať už se jedná o vysokou úroveň vědeckého bádání, latinského písemnictví nebo krakovské akademie. Sympatická a velmi plodná byla snaha polské renesance o harmonické spojení nové kultury s minulostí, ač jí polemiky ani spory nebyly cizí. Ve středu zájmů humanistů stál člověk jako osobnost i jako člen společnosti. Krize středověkého náboženského myšlení a morálky přivedla humanisty ke zkoumání společenských, politických a morálních problémů, k jejichž řešení se inspirovali světem antiky, starověkou kulturou a literaturou. Zajímala je využitelnost tehdejších poznatků, jejich aktualizace, protože uzavřený svět antiky považovali za dokonalý vzor, jímž poměřovali svou dobu, její problémy i perspektivy. Antika pro humanisty představovala velkou autoritu a stala se měřítkem hodnot; její poznávání zároveň vedlo ke změnám způsobů myšlení, inspirovalo k vytváření nových vzorů a cílů, k nimž by měl člověk směřovat. Díky novým prizmatům, příp. kategoriím, kdy světské nahradilo náboženské či národní zvítězilo nad univerzálním, se humanisté zasloužili o probuzení národního povědomí a vznik kultury v národním jazyce.

Nositeli prvních projevů humanistického myšlení byli už v první polovině 15. stol. významní polští vědci, politikové, diplomati a profesori krakovské Almae Matris. Posledně jmenovaní jako např. **Pawel Wlodkowic** nebo **Andrzej Łaskarz** o sobě dali vědět už na kostnickém koncilu (1414 – 1418). Vliv humanistických ideálů nacházíme v řečích profesora krakovského vysokého učení **Jana z Ludziska** (asi v r. 1400 – po r. 1447), který se zhlédl v humanistických projevech (řečích) a podle nich komponoval své projevy, v nichž – sám původem z venkova – se zasazoval o nastolení rovnosti mezi lidmi. Podobně bychom se snadno dobrali humanistické inspirace v dílech Jana Ostoroga, Jana Długosze či v korespondenci biskupa Zbigniewa Oleśnického. Jedním z prvních aktivních propagátorů humanismu v Polsku byl Lvovský arcibiskup **Grzegorz ze Sanoka** (1406 – 1477), na jehož dvoře v Dunajově našel azyl italský humanista **Filippo Buonaccorsi**, nazývaný **Kallimachem**

(1437 – 1496). Ve své vlasti byl obviněn ze spiknutí proti papeži a po letech pronásledování, kdy musel opustit Řím, se od r. 1470 načas v Sanoku usadil. Díky svému mecenáši odolával trestu ze strany katolické církve a na přímluvu téhož se dostal až ke dvoru Kazimíra Jagellonského, kde zastával funkci sekretáře a vychovatele panovníkových synů. Jeho dílo je obsáhlé a různorodé. Psal mj. i milostné epigramy, verše (např. k počtě Jana Długosze), zajímala ho teorie literatury, politika a historie. Nejzajímavější je jeho panegyrický spis **De vita et moribus Gregorii Sanocensis** (O životě a mravech...), 1476, v němž z vděčnosti za poskytnuté pohostinství a ochranu oslavil osobnost svého ochránce. Vytvořil zde ideál humanisty, člověka všestranných zájmů, filozofa a estéta. Charakterem a posláním jde o konvenční vzor renesančního velmože, hodný následování. Je mu připisováno i dílo **Consilia Callimachi** (**Rady Kallimachowe**), kde autor radí panovníkovi, jak čelit vzrůstajícímu politickému vlivu šlechty. Údajně autorství mu připravilo mnoho horkých chvil, protože jej šlechta pokládala za svého nepřítele. Společně s potulným německým humanistou **Konrádem Celtisem** (vl. jm. K. Pickel, 1459 – 1508) založili humanistické sdružení **Sodalitas Litteraria Vistulana**, v němž sdružili krakovské humanisty.

První polovina 16. století přináší tvorbu autorů, kteří díky studiím nebo pobytu v zahraničí vnášejí na domácí půdu velmi dobrou znalost antických poetických forem, i když obsahově není jejich tvorba originální ani samostatná. Z velkého počtu tvůrců uvedme **Pawla z Krosna** (kolem r. 1470 – 1517), výborného znalce a interpretátora Vergilia a Ovidia, nebo **Jana z Wislice** (1485 – 1520), jenž sice nedosáhl formální úrovně svého učitele, ale příjemně překvapuje obsahovou originalitou. Sté výročí bitvy u Grunwaldu oslavil obsírnou poemou **Bellum Prutenum** (Pruská válka), 1516, rozvláchnou, didakticky zaměřenou skladbou, která měla mladým čtenářům připomenout hrdinství předků. Zajímavá je geneze skladby **Pieśń o żubrze** (Carmen... de statura, feritate ac venatione bisontis), 1523. O zajímavém zvířeti polských pralesů, zubrovi se dozvěděl papež Leon X., vášnivý lovec. Polský biskup Ciolek, přebývajcí tou dobou v Římě, mu chtěl udělat radost a objednal vycpané zvíře u Lvovského vojvody Radziwilla, zároveň požádal člena svého doprovodu **Mikolaje Hussowského** (kol. r. 1480 – po r. 1533), aby verbálně zubra oslavil. Papež zemřel, vycpaný zubr do Říma nedorazil, ale neobvyklá skladba s originálním námětem se zachovala. Výmluvně svědčí o talentu svého autora, který dokázal zvíře nejen věrně popsat, ale zároveň i poeticky vykreslit litevský prales, lovecké scény, přírodní scenerie, obyvatele Litvy, jejich zvyky a historii. Mladopolský básník Jan Kasprowicz, který přeložil

toto dílo do polštiny, jej přirovnal k některým epizodám z Mickiewiczova Pana Tadeáše. V další básni při příležitosti vítězství nad Turky u Trembowle v r. 1524 dokázal Hussowski pod dojmem bezprostředního zážitku bez formálních a obsahových berliček antických vzorů přesvědčivě, střízlivě, ale zároveň výmluvně popsat válečné utrpení lidí, statečnost venkovanů, kteří opustili své úkryty v lesích a společně s panstvem vytráhli proti smrtelnému nepříteli.

Za dvořana šlechtického původu narozdíl od předchozích autorů, kteří pocházeli z řad měšťanstva, politika a diplomata, můžeme pokládat dalšího básníka doby Zikmunda I. **Andrzeje Krzyckého** (1482 – 1537), jehož literární historie počítá přídomek „kronikář velké i malé politiky“. Hodí se na něj i další charakteristiky jako kariérista, vyznavač dobrého jídla a pití, sukničkář, cynik apod. Vedle panegyrických básní, pamfletů na své nepřátele a erotických veršů dokázal projevit i obavy o osud státu a církve **Religionis et Reipublicae quaerimonia** (Skarga Religii i Rzeczypospolitej), 1522.

Dalším literátem-diplomatem, pozdějším varmiňským biskupem, byl **Jan Dantyszek** (1485 – 1548). V jeho případě nás upoutá výrazná změna poetické konfese na sklonku života. Autor milostných elegií (např. **Ad grineam**, 1518) a autobiografické skladby, tiskem vydané na konci 17. stol., **Vita Ioannis de Curiis Dantisci**, v níž vyjadřuje víru v boží milosrdenství a spasení, se odvrací od ideálů humanismu a v posledním roce života mu vycházejí náboženské **Hymni aliquot ecclesiastici**.

Nejvýznamnější a nejzajímavější postavou v řadě polsko-latinských básníků první poloviny 16. stol. se stal **Klemens Janicki** (1516 – 1543). Tomuto původem venkovanovi ze vsi Januszkowo u Żnina zajistila literární nesmrtelnost autobiografická elegie ze sbírky **Tristium liber**, 1542 (Kniha žalozpěvů), jíž dal titul **Elegia o sobie samym do potomności** (O sobě samém potomkům). Srovnáme-li ji s tvorbou jeho souputníků, je jeho skladba výrazem individuality, jeho prožitků a myšlení. Její popularita spočívá jednak v literární hodnotě textu, dále v srozumitelnosti poslání a úspěšné snaze autora o navázání úzkého kontaktu s recipientem:

Ty, co pomyślisz o mnie i zapragniesz
Kiedyś, w przyszłości, poznać moje życie,
Przeczytaj wiersze...

Nabízí se otázka, proč Janicki užívá ve své intimní elegické autobiografii latiny a ne jako jeho nejbližší následovníci (Rej, Kochanowski, Górnicki) polštiny. I když si Janicki už mohl vybrat mezi latinou a polšti-

nou, preferoval latinu, která stále ještě plnila funkci jazyka pro „vysokou“ literaturu, nabízela léty osvědčené umělecké prostředky, schopnost vyjádřit nejjemnější odstíny citu a také pocit sounáležitosti s autory nejvyšší kvality (Vergiliem, Ciceronem či Ovidiem). Polština byla v Janického době ještě jazykem chudým, v oblasti abstraktního vyjadřování nepřiliš obratným, hodící se spíše jako jazyk překladů. V této době se ještě na originální díla v mateřském jazyce čeká. Nebudeme asi daleko od pravdy, když budeme předpokládat, že Janického, který se ze studií v Padově vrátil nejen s titulem doktora práv, ale i s vavřínovým věncem za poezii (poeta laureatus), ani nenapadlo psát v polštině. Nadaný básník se prosadil díky přízni biskupa a básníka Andrzeje Krzyckého a po jeho smrti v r. 1537 krakovského vojvody Piotra Kmity. Intimní hloubku jeho už zmíněné skladbě (**De se ipso ad posteritatem**) a nadčasový rozměr dodává vědomí nevyléčitelné dědičné choroby, jíž nadějný básník v 26 letech podléhá. Připomeňme si ještě jeho debutantskou práci **Vitae archiepiscoporum Gnesnensium** (Żywoty arcybiskupów gnieźnieńskich), vznik v 1536 – 37, vytištěno až r. 1574, v nichž vylíčil jak pozitivní, tak i – siice v mírném a žertovném tónu – negativní stránky života hnězdenských arcibiskupů. Stejně jako tato práce, jež plnila funkci populární zkratky polské historie a byla často vydávána, byly oblíbené i **Vitae Regnum Polonorum elegiaco carmine descriptae**, prvně vydané v Antverpách v r. 1563 (Żywoty królów polskich wierszem elegijnym opisane) ve formě čtyřiceti čtyř krátkých dvanáctiveršových básní.

Janicki dosáhl v latině jisté virtuozity a naznačil témata, která rozvinuli až jeho nástupci (Kochanowski). V jeho latinské tvorbě bylo dosaženo kulminačního bodu: formy a prostředky antiky si žádaly nový obsah a kultivovaný domácí jazykový ekvivalent.

3.

LITERATURA V NÁRODNÍM JAZYCE

Paralelně s polsko-latinskou poezií se rozvíjí i tvorba v národním jazyce. Revoluční vynález – knihtisk pomohl uspokojit hlad po informacích. V prvé řadě se jednalo o překlady určené širokým, ale málo vzdělaným vrstvám, které v nich hledaly odpovědi na znepokojující otázky, poznatky o vzdálených zemích a jejich exotických obyvatelích, zábavné anekdoty nebo líčení nezvyklých zážitků a dobrodružství. V literární a kulturní his-

torii jsou navždy zafixována jména malých tiskáren a jejich majitelů, kteří se ve spolupráci s literáty a bakaláři krakovského vysokého učení postarali o tematickou pestrost a grafickou úpravu nejstarších tisků. V jejich úsilí bylo něco víc než jen snaha o vlastní prospěch, o rozvoj lukrativního podnikání.

Vedle překladů a úprav životopisů svatých (např. apokryfický *Żywot Pana Jezusa Krysta Baltazara Opecia*) vycházely i překlady a přepracování světských textů a středověkých románů (*Historie rzymskie*, *Historia o siedmi mędrkach* a *Marcholt*). V r. 1521 vyšel překlad velmi populárního Marcholta, jehož titul v polštině zní: *Rozmowy, które miał król Salomon mądry z Marcholtem grubym a sprosnym* (Rozmluvy, které vedl moudrý král Šalamoun s neotesaným a hloupým Marcholtem). Jejich autorem byl talentovaný překladatel *Jan z Koszyczek*, jehož data narození ani úmrtí přesně neznáme. Apokryfický biblický motiv o moudrém izraelském králi Šalamounovi byl přetvořen v zábavnou frašku, jejímž hlavním hrdinou už není král, ale značně jej intelektuálně převyšující prostáček Marcholt. Ten je protipólem ve středověku uznávaného a závazného modelu hrdiny, jímž byl rytíř nebo světec z váženého rodu, krásný a moudrý. Středověký překladatel měl obtížnou úlohu, protože latinský text byl naplněn hovorovými obraty, vtipy, založenými na hře se slovy. Dílo si získalo obrovskou popularitu, ale navzdory četným vydáním, nedochovalo se vcelku do našich časů. Marcholt nevstoupil do polské literatury v národním jazyce sám, doprovázeli jej další mudrci-blázni jako Ezop či německý Till Eulenspiegel (vznikl kolem r. 1500, do polštiny byl přeložen v r. 1530 pod názvem *Sownociardko* a o několik let později jako *Sowiźzał*). Ústřední postavou příběhu je opět prostáček, který si dělá legraci, případně kritizuje mocné tehdejšího světa: od císaře a papeže až po učence, měšťany, řemeslníky a chudáky. Zápletky jsou prostinké a mnohdy naivní, avšak jejich protagonista symbolizuje společenský protest proti těm, kteří se podle středověké biblické hierarchie zpronevěřili svému poslání.

Jednou z nejzajímavějších postav rané renesance v Polsku byl *Biernat (Bernard) z Lublina* (mezi lety 1460/67 – kol. r. 1529). Polský literární kritik a historik přelomu 19. a 20. stol. A. Brückner byl přesvědčen, že právě Biernat z Lublina: „... pierwszy łody lamal i Bielskim czy Rejom wzory stawiał, a drogę ułatwiał, że celował ich wszystkich myślą niezawisłą ...”² a „... przed Rejem i Bielskim tworzył literaturę polską; on,

nie Rej, w niej rej wodził.”³ Narozdíl od mnoha dalších badatelů, kteří akcentovali osobnost Mikolaje Reje, pokládá právě Biernata z Lublina za zakladatele polské národní literatury, za „ojca literatury polskiej.“ Pro prvenství Biernatovo hovoří především to, že byl autorem první polské knihy, která byla vytištěna celá (*Raj duszny* v r. 1513), i když nejnovější poznatky korigují tento fakt s tím, že šlo pravděpodobně o jednu z prvních polských knih.

Dílo tohoto vzdělaného plebejce mělo zajímavé osudy. Až do 19. století se nevědělo, kdo byl autorem prozaické modlitební knihy ani skladby *Żywot Ezopa Fryga mędrca obyczajnego i z przypowieściami jego* (asi 1516 n. 1522), byť byly obě známy, vydávány a čteny. Až díky jeho autobiografickým poznámkám a výpovědím současníků bylo možné tato díla Biernatovi z Lublina přisoudit. Vlastní curriculum vitae přičlenil autor jen tak mimochodem na titulní stránku jedné své knihy:

Gdy miałem lat osiemnaście, przyjął mnie Jan Zieleński, starosta łukowski. Odszedłszy od niego, służyłem u pana Gotarda Bystrama, w zamku w Rogoźnie pruskim, potem u wdowy po nim, później u Filipa Kallimacha, potem u Łazarza, kupca lubelskiego, wreszcie u Mikolaja Bystrama. Potem w r. 1492 przeszedłem do Jana Pileckiego, wojewody ruskiego, a po jego śmierci zostałem u jego najmłodszego syna Jana i zostałem tam aż po rok 1516.

Czas ten przeszedł mi przedewszystkim na czytaniu: dostatek, wielość ksiąg, spokój w Pilicy, jak najmniej trosk, nieuciążliwe obowiązki kapłańskie i utrzymanie dostateczne z łaskowości patrona, Jana Pileckiego, tego, który szczególnie wslawił się w wojnie moskiewskiej. – Jam był Biernat z Lublina.⁴

Żywot Ezopa Fryga je nejobsáhlejším dílem polské rané renesance – tvoří jej téměř devět tisíc veršů. Příklon jeho autora k sylabickému verši znamená zároveň zásadní obrat k modernizaci polského versifikačního systému. Vedle výrazných intelektuálních, literárních a jazykových kvalit jej na první místo mezi zakladatele polské národní literatury řadí také zájem o polská přísloví, jichž nalezneme v Biernatově díle více než 270.⁵

Věhlas Biernatova díla v 16. stol. a výpady proti katolické církvi vedly k zařazení *Żywota* na Index librorum prohibitorum, jenž pořídil v r. 1604

³) Brückner, A.: Biernat z Lublina, in: *Polski słownik biograficzny*. T. 2, Kraków 1936, s. 85

⁴) Ziomek, J.: Biernat z Lublina, *Wybór pism*, Wrocław 1953, s. XX

⁵) Świrko, S.: Biernat z Lublina, *pierwszy paremiograf i bajkopisarz polski*, *Literatura Ludowa III*, 1959, nr. 5 – 6, s. 13

²) Brückner, A.: rec. díla: Biernat z Lublina, *Ezop*. Biblioteka Pisarzy Polskich, Kraków 1910, nr. 55, in: *Pamiętnik Literacki IX*, 1910, s. 581 – 582

v Zamości biskup Jerzy Zamoyski. Aleksander Brückner, obdivovatel a popularizátor Biernatova díla, soudil, že se o to přičinily především dvě bajky: **Swe grzechy śmiechy a Wilk welnisty – złodziej isty**, v níž se praví:

Takież – ci w Bożej oweczarni
Są wilcy starzy i czarni:
Wilczą sierść welną przykryli,
Aby tak rychlej zdradzili.⁶

Originální ezopovská verze pozdějších přepracování (příp. můžeme uvažovat o „ezopovské bajce“) vzniká někdy v 6. stol. př. n. l., postupně prochází obměnami a nabývá na obsahu. Z řeckého textu ve 12. století pak čerpají italští humanisté. Latinská verze jednoho z nich Ranuccia d'Arezza z 15. století, doplněná z jiných zdrojů, se pak stala odrazovým můstkem pro dílo Biernata z Lublina. On i další autoři přebírali z ideového hlediska vzory cizích tvůrců, přizpůsobovali je však domácím potřebám. Žywot Ezopa Fryga je vyprávěním o osvobození a kariéře otroka, který se díky svým osobním vlastnostem: talentu, moudrosti, obratnému jednání, předvídatosti a morálce, stává královským rádcem a mudrcem. Biernat příběh antického mudrce a autora bajek aktualizoval a doplnil více než dvěma sty bajek. Základním konstrukčním prvkem postavy Ezopa a jemu podobných hrdinů je protiklad mezi tím, jak vypadají a jakého jsou původu, a tím, jak jednají. Jsou téměř vždy fyzicky nepřitažliví (a je to patřičně plasticky vyjádřeno), navíc plebejského původu, ale vzhledem ke svým morálním a intelektuálním vlastnostem si říkají o místo na slunci, o kariéru. Měšťanští a plebejští autoři polemizují s obsahem pojmů šlechtictví, šlechtic a šlechta. Snažili se jim dát nový obsah. Šlechticem (v pojetí výše uvedených tvůrců šlechtic = šlechtný člověk) by neměl být jen člověk urozený, ale i ten, kdo je moudrý, ctnostný a morálky dbalý. Prostředkem k získání těchto atributů šlechtictví se mělo stát vzdělání, jež pro plebejce mohlo znamenat předpoklad k společenskému uplatnění a kariéře. Nutno dodat, že kritika podstaty šlechtictví neměla antifeudální charakter; měšťané a plebejští vzdělanci usilovali o změnu obsahu (příp. chápání) tohoto pojmu a tím pro ně možný (či snazší) vstup mezi společenskou elitu. Pro ilustraci uvedme Ezopův popis v úvodu skladby:

Był jeden maż bardzo dziwny,
W rządzeniu żywota pilny,

⁶) Ziomek, J.: op. cit., s. 150

Urodzenia niewolnego,
A rozumu ślachtetnego.
Z Amonijum wsi frygijskiej,
Która jest w ziemi trojańskiej,
Wyszedł Ezop twarzą żadnej,
A wymowy bardzo śladnej,

Głowę też miał bardzo silną,
Oczy wpadłe, barwę czarną,
Krótkiej szyje, długoczelusty,
Czarnozęby, z wielkimi usty,

Szeroki, niskiego wzrostu,
Wielkich nóg, mięźszego lystu,
Z tyłu niezmiernie garbaty,
A z przodu lepak brzuchaty;

Vedle lidskosti jako nejvyšší hodnoty je v polské plebejské literatuře vytvářen kult vědy a rozumu.

Měšťanem byl i další básník píšíci polsky a tvořící u královského dvora. Je znám pod jménem **Stanisław Kleryka** (kol. r. 1493 – 1562), ve skutečnosti se jmenoval **Gąsiorek**, působil jako zámecký kaplan na Wawelu a byl strýcem a mecenášem další velké postavy polské renesanční literatury **Łukasze Górnického**. Polsky psaná tvorba tohoto autora reaguje na události „nejvyššího státního významu“. Tak vznikají příležitostné skladby jako **O powyszeniu Zygmunta Augusta Królewicza na Księstwo Wielkie Litewskie** (1530) nebo **Na wesele królowny Izabelle** (1539). Jsou to panegyrické skladby, které nikterak nepřevyšují tehdejší průměrnou tvorbu. Až žertovná sbírka veršů-věštb **Fortuna** (1531) ve formě osmislabičného verše, čerpající z lidové tradice, zajistila autorovi místo v dějinách polského písemnictví.

Opožděným debutantem, jenž vyhověl volání šlechty na sněmíku ve **Środzie** v r. 1534 po polsky psaném zábavném čtení a připravil nenáročný kratochvilně moralizující text, byl šlechtic **Marcin Bielski** (kol. r. 1495 – 1575) z rodu **Wolskich**. V r. 1535 vydal své první dílo – polskou mutaci **Konáčovy** parafráze knihy **W. Burleye De vita et moribus philosophorum et poetarum** ze 14. století. **Bielského Żywoty filozofów**, jak svou práci nazval, představují zvláštní směsici historických faktů a fantazie, v níž hlavní roli hrají antičtí mudrcové, spisovatelé a reci. Jejím hlavním účelem bylo uspokojit touhy středověkého recipienta po neznámých zemích, výji-

mečných osobnostech a jejich neobvyklých osudech a dobrodružstvích. Podobný charakter měla a stejnou popularitu si získala **Kronika wszystkiego świata** (1551) – první polský pokus o zaznamenání obecné historie od starozákonných časů až po autorovu současnost. Za Bielského života vyšla dvakrát (1554 a 1564) a po jeho smrti ji vydal syn Joachim (1597) v dosti pozměněné podobě, protože se snažil zastříti protestantské postoje svého otce.

Vedle moralit je Bielski autorem i satir, z nichž nejvíce povedenou je **Rozmowa nowych proroków, dwu baranów o jednej głowie** (1566 – 67). Zachovala se jen ve zlomcích, z nichž je patrné, že se spolu baví kamenné beraní hlavy domu na krakovském náměstí (Dom Pod Baranami), jež komentují nejen ruch na rynku, ale zajímají je i důležitější věci jako války, šlechta a její vztah k státu, život nevolníků aj. Chybí zde kritika kléru, zřejmě opět důsledek synových úprav (vydání z 80. let 16. století).

První desetiletí 16. století je v Polsku obdobím velké aktivity šlechty, jež důsledně směřovala k získání primátu vlády. Osmělona ziskem významných privilegií, snažila se silná a početná střední vrstva překonat moc magnátstva a bohatého duchovenstva, zároveň však usilovala o svůj podíl v kultuře. Zásadním problémem se v té době stalo konstituování národního jazyka a vymezení jeho místa v rozvoji polského písemnictví. Vznik národních literatur (literatur v národním jazyce) je v této době zjevem celoevropským. Polsko netvořilo výjimku, jen se zde tento proces vyznačoval silným politickým akcentem. Uspokojování potřeby textů v polském jazyce se přirozenou cestou spojovalo s vymezením role církve ve státě a jejího vlivu v kultuře a politice. Nezanedbatelnou roli sehrála v tomto případě reformace, jejíž působení bylo v Polsku více než patrné.

4.

PUBLICISTIKA A HISTORIOGRAFIE (MODRZEWSKI A ORZECOWSKI)

Politický boj šlechty o stále větší podíl na řízení státu a s ním spojené požítky probíhal ve všech oblastech společenského života tehdejšího Polska. Postupně se zformovaly dva tábory: stoupenci a odpůrci tzv. exekučního programu, který v první polovině 16. století spojoval většinu polské šlechty. Jeden z významných exponentů tohoto programu Mikołaj Sienicki jej stručně charakterizoval takto: „(Aby) sprawa dobra i rząd po-

spolity wszędzie byly doma, a od postronnych pokój, i tośmy egzekucją nazwali“. Stoupenci tohoto programu vycházeli z předpokladu, že nad veškerou mocí v Království má panovat právo a snažili se jej navrátit do všech oblastí, kde je panovník a jeho vláda porušovali. K požadavkům exekučního tábora dále patřilo sjednocení všech zemí pod jagellonskou nadvládou (unie Polska s Litvou), pevnější začlenění Královských Prus do unie a rovnoměrné rozložení všech povinností (daní) vůči státu na všechny stavy. V exekučním programu figurovaly i požadavky týkající se kumulace významných funkcí v jedné osobě, zvýšení daní duchovenstvu, úprava církevní i světské soudní pravomoci, zajištění svobody vyznání apod.

Tento proces odrážela nadprodukce nejrůznějších brožur, traktátů a satirických skladeb (vtipů) apod. Bylo mezi nimi možné nalézt i přemýšlivé texty, jejichž motivací byl hluboký a upřímný zájem o osud vlasti a jejích obyvatel. Vrcholem angažované publicistiky tohoto obsahu je dílo **Andrzeje Frycze Modrzewského** (1503 – 1572). Patřil ve své době k typickým všestranně teoreticky i prakticky vyzbrojeným vzdělancům. Svými následovníky byl nazýván „otcem polského demokratického myšlení“. Když se v r. 1540 vrátil ze studií do vlasti, zaujala jej především otázka vzájemného vztahu církve a státu (zejména požadovaná sekularizace). Jeho první literární vystoupení se však týkalo jiného aktuálního problému: nerovného trestu za vraždu. Šlechtic za zabití nešlechtice zaplatil pokutu a v případě zabití šlechtice byl potrestán ročním vězením; byl-li ovšem vrahem nešlechtic (měšťan či venkovan), přišel o hlavu. Latinsky napsaná stylizovaná řeč po Ciceronově vzoru z r. 1543 je uváděna pod zkráceným titulem: **...Lascius, sive de Poena homicidii oratio prima** (Łaski, czyli O karze za męzobójstwo mowa pierwsza), v níž vložil do úst už nežijícího sieradského vojvody Łaského, jenž se tak stal mluvčím všech nespravedlivě popravených, své výhrady k nespravedlnosti porušující – podle něho – boží i lidský řád:

Wiadomo równocześnie, że chudopacholkom nie przysługuje ta swoboda; oni ciągle mają przed oczyma karę gardlową, która by na nich spadła z powodu pustej kiesy. O, cóż to za prawa tak niejednakowo krępujące biedaka i bogacza! Jeden może przelamać ich surowość potęgą pieniądza, ale drugi nie może unikać surowej przed nimi odpowiedzialności, bo kieszeń ma pustą. Dlaczego ścigamy taką nienawiścią ludzi ubogich i ich życie? Czy nie należą oni do rodzaju ludzkiego? Czy myślimy, że Bóg pozwolił tylko bogaczom używać słońca? Jeżeli uważamy, że Bóg jest tak samo stwórcą jednych jak drugich, dlaczego nie dbamy w równej mierze

o žycie i jednych, i drugich? Niech już będzie dość na tom, że bogaci w in-nych sprawach idą przed ubogimi; śmierć natomiast, zadana zbrodniczo czy to przez biedaka, czy przez bogacza, winna być karanna wedle tych samych praw.

Následovaly další tři řeči (promluvy) k senátu, šlechtě a polskému národu; k arcibiskupům, biskupům a kaplanům a konečně k národu a lidu polskému (1546).

Všechny tyto pokusy můžeme pokládat za přípravu k jeho vrcholnému dílu **Commentariorum de Republica emenanda libri quinque** (Rozvažání o popravie Rzeczypospolitej ksiąg pięć). Text vyšel v r. 1551 v Andrysowicově krakovské tiskárně, ovšem jen ve třech knihách (O obyczajach, O prawach, O wojnie; chyběly knihy O Kościele a O szkole). Kompletní soubor spatřil světlo světa v Bazileji o tři roky později, včetně Fryczových poznámek k útokům ideových odpůrců. Polský překlad (bez spisu O církvi) byl vydán v r. 1577 péčí pokrokového reformátora Cypriána Bazylika.

V chápání Modrzewského představoval stát v zásadě dobrovolnou instituci, jejímž cílem má být zajištění klidného a spokojeného života všem členům a vytvářet pro ně odpovídající životní podmínky. Narozdíl od svých vzorů (Aristoteles, Cicero) žádal zásadu rovnosti pro všechny bez ohledu na společenský původ. I další funkce státu viděl pokrokově, například požadoval státní kontrolu různých oblastí života: obchodu, stavebnictví, sociální péče, školství a výchovy. Usiluje o posílení královské vlády, aby byla schopna krotit kvůli magnátstva, zároveň ale nezapomíná zdůrazňovat, že král je v Polsku voleným představitelem, který je vybírán z vůle obyvatel. Tím narušuje středověkou teorii o božském původu vládců a činí tak obrovský krok kupředu v duchu sekularizace státu a jeho institucí. Dále požaduje omezení vlivu duchovenstva na chod škol a výuky, domáhá se změny učebních programů a možnosti vzdělání pro mužskou populaci všech stavů. Cílem vyučování a výchovy má podle něj být příprava k vzornému plnění občanských povinností, proto je nutný zásah státu. Pro učitele, jejichž práce si váží, žádá adekvátní odměňování. Svými názory na otázky války a míru převyšuje všechny soudobé polské, ale i západoevropské spisovatele. Modrzewski soudí, že válka s sebou přináší zlo, utrpení a smrt a deformuje charakter těch, kdož se na ní podílejí: „Powszechnie trzeba się starać o pokój z wszystkim ludźmi, o pokój... który by był stateczny i trwały, i wolny od wszelkiej zdrady.“ Nelze-li však míru dosáhnout, musí být stát připraven bránit ohroženou svobodu. Odsuzuje všechny nespravedlivé (dobyvačné) války a zevrubně zdůvod-

ňuje válku spravedlivou: „Jeśli jednak krzywdom nie można ani zapobiec, ani bez broni ich zabliznić, wtedy niechybnie trzeba prowadzić wojnę“, dočítáme se v jeho spisu O válce. Obrana ohrožené vlasti je hodna slávy a podílet se na ní je jednou z nejčestnějších povinností.

Andrzej Frycz Modrzewski byl také vyznavačem a propagátorem náboženské tolerance v Polsku. Požadoval svobodu přesvědčení a vyznání a podílel se na přípravě tzv. varšavské konfederace v r. 1573, první toleranční ústavy v Evropě, již historie obdařila metaforou „klejnot swobodnego sumienia“. Fryczův program reforem nebyl sice programem průměrného polského šlechtice 16. století a nenalezl ani masovou odezvu v řadách šlechty a měšťanstva, bezsporně se ale stal vrcholem polského politického myšlení v době renesance a dodnes udivuje silou svého vlastenectví, sugestivitou a smělostí své koncepce.

V téměř roce jako Frycz Modrzewski debutoval jeho o deset let mladší zprvu přítel, později zavilý protivník **Stanisław Orzechowski** (1513 – 1566). Vydal tehdy svou první turkistickou práci **De bello adversus Turcas suscipiendo ... ad equites Polonos oratio** (O potřebie wojny przeciw Turkom ... do szlachty polskiej mowa). Představuje ve své době jeden z mnoha hlasů, jenž – narozdíl od oficiálních míst, která deklarativně podporovala papeže a císaře, ale bezprostřední konfrontaci s tureckým sultánem se vyhýbala – burcuje k boji proti osmanskému nebezpečí. Předtím pobýval tento mimořádně verbálně disponovaný protestant, jemuž byla z domova předurčena duchovní kariéra, ve Vídni, Wittenbergu a v Itálii v Římě. Zejména pobyt v blízkosti hlavy katolické církve měl vliv na změnu jeho náboženské orientace. Stal se horlivým katolíkem, i když ho přesvědčení o nutnosti reforem v církvi neopustilo. Z ryze osobních důvodů usiloval o zrušení celibátu, sám se totiž oženil a oddal svého přítele, kněze, pozdějšího protestanta. Upadl proto v nemilost církevních kruhů, hrozila mu klatba a manželství nebylo uznáno. Odvolal se k sněmu, ten jej vzal pod svou ochranu a ke klatbě nedošlo. Církev velmi nutně potřebovala obratné mistry slova, profesionální polemiky a přesvědčené stoupence katolicismu, čímž všim Orzechowski ve své literární tvorbě určitě byl.

Jeho nejdůležitější spisy jsou spojeny s dobou konání významných exekučních sněmů: piotrkowského (1562 – 63) a varšavského (1563 – 64). Jsou to: **Rozmowa, albo Dyjalog okolo egzekucjei Polskiej Korony** (1563) a **Quincunx, to jest Wzór Korony Polskiej na cynku wstawiony** (1564). Projevil se zde jako talentovaný prozaik 16. století, a zároveň jako jeden z nejobratnějších politických demagogů, který neustále kroužil kolem svého úhlavního ideového nepřítele Modrzewského, napadal jej a ne-

skrbil přitom urážkami a veřejnými výhrůžkami jemu i jeho rodině. Např. ve spise **Ad Jacobum Uchanicium ... Fricius, sive de maiestate Sedis Apostolicae**, 1562 (Do Jakuba Uchańského ... Frycz, czyli O majestacie Stolicy Apostolskiej). V obou dialozích vystupují stejné postavy: Evangelík – stoupenec exekuce a reformem a jeho vítězný protivník – Papeženec. Celkem sedm rozhovorů se odehrává v domě hostitele, jímž je sám autor. Rozhovor je živý a tak zkomponovaný, že čtenář nemůže být na pochybách, na čí straně je pravda. Zpočátku sebejistý Evangelík je postupně zahnán do úzkých a stává se terčem poučování Papežence, který mluví jako rozhodný konzervativce, odpůrce změn, stoupenec teokratické koncepce státu, v níž musí být světská moc podřízena církvi. Program exekuce je prezentován jako znetvoření dávných práv. Usnesení exekučních sněmů Orzechowského tak děsí, že s patosem sobě vlastním volá: „Być serce moje rozkroil, nie najdziesz w nim nic innego, jedno to slowo „zginieemy“ „. Předzvěsti zhouby jsou podle Orzechowského náboženské nevoty, tolerance, požadavky sekularizace apod. V druhém dialogu prezentuje svůj model Koruny polské. Quincunx (pol. cynek) je geometrický tvar čtyřbokého jehlanu, pyramidu, jejíž čtyři body základny tvoří: víra, oltář, kaplan a král, vrcholem je katolická církev:

Jeśli Polska królestwem jest, tedy ma króla, bo inak królestwem zwana być nie może. Jeśli ma króla, tedy ma też kapłana, który polskiego koronuje króla. Jeżliże ma kapłana, też ma i ołtarz, któremu ten służy kapłan. A jeżliże ma ołtarz, tedy też ma zakon albo wiarę, która ten ołtarz w krześcijaństwie stoi. A jeżliże ma wiarę, tedy też przez tę wiarę jako przez drogę jaką w Kościele krześcijańskim i pod zwierzchnością jego Królestwo Polskie zamknięte jest; które to Królestwo Polskie, na królu, na kapłanie, na ołtarzu, na wierze jako na jakich czterech węgłach sprawą Boską postawione, zamyka się w jednym świętym, powszechnym i apostolskim Kościele...

Svůj vypravěčský talent a téměř geniální zvládnutí ciceronské literární normy bez rušivých latinismů Orzechowski osvědčil v panegyrické skladbě **Żywot i śmierć Jana Tarnowskiego** (1561), vynikající to ukázce polské biografistiky té doby. Poněkud už přežívající antickou formu naplnil živým obsahem – osudy vynikajícího polského hejtmana a vojevůdce.

Do téhož politického tábora jako Orzechowski patřil i další významný publicista **Jan Dymitr Solikowski** (1539 – 1603). Jeho osudy připomínaly pohnutý život výše uvedeného politického souputníka. V r. 1563 přešel z reformačního tábora ke katolicismu, dlouhá léta vykonával funkci krá-

lova tajemníka a po smrti Zikmunda II. Augusta podporoval kandidaturu Jindřicha z Valois. Po spojení se dvorem Štěpána Bathoryho byl odměněn postem Lvovského arcibiskupa. Poetika jeho polsky i latinsky psaných protireformačních spisů byla tak blízká Orzechowskému, že mu byly některé jeho spisy připisovány. Taková situace nastala např. u alegorického latinského díla **Wizerunek utrapionej Rzeczypospolitej** z r. 1564, které vyšlo anonymně a politicky dokonale korespondovalo s dialogy Orzechowského. Dodnes není spolehlivě vyřešena otázka autorství spisu **Ziemianin albo Rozmowy ojca z synem** (1565), ač je většinou připisováno Solikowskému. Až do r. 1647 zůstaly v rukopise Solikowského paměti z období polského interregna **Commentarius brevis rerum Polonicarum a morte Sigismundi Augusti** (Krátka pamětník rzczy polskich od smierci Zygmunta Augusta).

V tomto období je rejstřík náboženské, katolické publicistiky velmi pestrý: od primitivních invektiv a provokačních útoků plných vulgárního osočování až po promyšlené filozofické traktáty. Vysoké úrovně dosahovaly především spisy polských ariánů **Grzegorz z Brzezin, Piotra z Goniądza a Marcina Czechowicze**, stoupenců radikálního křídla polské reformace, které se v letech 1562 – 1565 odštěpilo od kalvinistů. Tito polští bratři, jak se také nazývali, se odříkali úřadů, odmítali majetek, trest smrti a vojenskou službu (na znamení protestu proti násilí a válce nosili dřevěné meče), naopak se dožadovali plné náboženské tolerance. Rozhodnutím sněmu v r. 1658 byli nuceni, pokud se nerozhodli ke změně konfese, Polsko opustit. Představitelem umírněného křídla antitrinitářů (název podle odmítání dogmatu sv. Trojice), které hledalo místo pro svou ariánskou obec a sbor, byl **Szymon Budny** (kol. r. 1530 – 1593), autor traktátu **O urządzie miecza używającym** z r. 1583. Polemický charakter měla i katolická a protestantská kázání, jež často skládali autoři světští. Příkladem nad jiné výmluvným může být známá a populární Postylla Mikolaje Reje z Nagłowic či **Postylla polska domowa Jana Seklucjana**. Katolíci odpovídali kázáními kněží **Jakuba Wujka, Marcina Bialobrzského** nebo později **Józefa Wereszczyńskiego** (kol. r. 1530 – 1598/99), kiejvského biskupa, jenž proslul osobitou satirickou karikaturou, příp. svéráznou polemikou s Rejem. Jako protiklad jeho moralit a vzorů hodných následování vytvořil vzor nejhlubšího úpadku, kdy Reje zobrazil jako opilce a nenažrance: **Gościniec pewny niepomiernym moczygębom a obmierzłym wydmiukflom świata tego ...**(1585).

Šestnácté století je také charakteristické zájmem o historii. Chronologicky na prvním místě stojí magistr filozofie, lékař a profesor krakovské akademie **Maciej z Miechowa** (1457 – 1523), zasloužilý budovatel pol-

ského školství. V r. 1519 vychází z Wietorovy tiskárny jeho *Chronica Polonorum*, jejíž náklad byl zkonfiskován cenzurou senátu, protože se některých magnátů jistě pasáže dotkly. Upravena pak vyšla o dva roky později. Obsahem navazuje na Długoszovy Letopisy a je dovedena až do r. 1506. Jedná se o **první tištěnou historii Polska**. Většího ohlasu se dočkalo další dílo *Tractatus de duabus Sarmatiis, Asiana et Europiana, et de contentis in eis* (Opis Sarmacji azjatskiej i europejskiej oraz tego, co się w nich znajduje), které bylo mnohokrát v Polsku i v zahraničí (Augsburk, Bazilej, Benátky) vydáno. Polský překlad z r. 1535 z pera A. Glabera z Kobyliny má zkrácený titul **Polskie wypisanie dwojej krainy swiata**. Miechowita, jak se Maciej z Miechowa také nazýval, v něm podal etnograficko-geografický popis polských, litevských a ruských zemí. Tento všestranně vzdělaný a nadaný Polák se jako jeden z prvních seznámil s převratným dílem Kopernikovým.

Dějiny Polska zaujaly také **Jodoka Ludwika Decjusze** (kol. r. 1485 – 1545), Alsasana, profesí historika a ekonoma, který přibyl do Krakova v roce 1508. Svému chleboďárci, králi Zikmundovi Starému, se chtěl zdědit latinsky psanými dějinami Polska. Ze tří částí, kde první dvě jsou zřejmou kompilací, je nejzajímavější poslední **De Sigismundi regnis temporibus liber III**, v níž zasvěceně informuje o době panování Zikmunda I. (1506 – 1516).

O dějiny Polska se pokusil i geograf **Bernard Wapowski** (kol. r. 1450 – 1535), ale jeho kompilace z výše uvedených autorů příliš nezaujala. Daleko většího úspěchu dosáhla jeho mapa Polska a Velkoknížectví litevského.

V řadě historiků polské renesance zaujímá významné místo varmiňský biskup **Marcin Kromer** (1512 – 1589). Ve své době známý polemik polemizuje s Lutherovým učením v díle **O wierze i nauce luterskiej**, v další části tohoto textu **Rozmowa Dworzanina z Mnichem** (1551 – 53) kritizuje katolické duchovenstvo za jeho nízkou morální a intelektuální úroveň. Slávu mu přineslo brilantní latinou napsané dílo, jež bylo určeno cizímu čtenáři a mělo jej seznámit se skvělou polskou minulostí, **De origine et rebus gestis Polonorum libri XXX**, Bazilej 1555 (O sprawach, dziejach i wszyskich innych potocznościach koronnych polskich ksiąg XXX). Do polštiny bylo přeloženo až v r. 1611, ale už za svého života se jeho autor dočkal nejvyššího ocenění, když se mu na sněmu v r. 1580 dostalo veřejného poděkování. Připomeňme, že on jako první vyslovil domněnku, že autorem latinské kroniky ze 12. stol. byl neznámý Gall.

Z prací, jež vznikly po smrti posledního Jagellonce, vyniká spis Bathoryho dvorního historikografa **Reinholda Heidensteina** (1553 – 1620)

Rerum Polonicarum ab excessu Sigismundi Augusti libri XII (Dziejów Polski od śmierci Zygmunta Augusta ksiąg XII) – vydán byl až v r. 1672.

5.

IDEÁL POLSKÉHO ŠLECHTICE V DÍLECH GÓRNICKÉHO A REJE

Literární pozůstalost **Lukasze Górnického** (1527 – 1603) tvoří několik spisů různého obsahu a kvality. Ztráta přítele Jana Kochanowského (1584), obdivovaného krále Štěpána Bathoryho (1586) a mladičké ženy (1587) jej vedla k napsání skladby **Tren**, která vzdáleně připomíná „smutky“ černošského zemana. Populárnější se však staly publicistické traktáty, motivované obavou o osud vlasti v letech 1588 – 1598: **Rozmowa Polaka z Wlochom o wolnościach i prawach polskich a Droga do zupełnej wolności**. Obě práce vyšly tiskem až po jeho smrti, protože neměl odvahu své kritické postoje zveřejnit. Posledním, dosti osobitým dílem Górnického, jehož si cenili zejména osvícenští reformátoři polského školství v 18. stol., byl spis **Dzieje w Koronie Polskiej z przytoczeniem niektórych postronnych rzeczy od roku 1538 aż do roku 1572** (naps. v letech 1597 – 1603, vyd. 1637). Ač titul hlásá, že dílo pojednává o historii, není tomu tak. Górnického Dzieje jsou stylizovaným tokem vypravování, kde se střídají témata v podobě příběhů, anekdot či dialogů. Hodnota spisu tkví v jeho vybroušené a nápadité jazykové formě.

Titulem, který Górnického navždy zařadil do polské literární historie a vydobyl mu označení „homo unius libri“, se stal jeho debut z r. 1566, adaptační překlad díla Baltazara Castigliona *Il Cortegiano* **Dworzanin polski**. Prozaickou formou ve své době netypickou zhodnotil ve značné míře své subjektivní zkušenosti ambiciózního Łukasze Góry, původem měšťanského synka. Za vše, co dokázal, vděčil chleboďárcům, jimž věrně sloužil jako vzdělaný, loajální a diskretní dvořan bez výrazných politických zájmů. Vyvrcholením jeho dvorské kariéry se stal post královského sekretáře a knihovníka. Král Zikmund II. August jej nobilitoval a z Góry se stal majetný Górski. O vděčnosti poslednímu Jagellonci na polském trůně výmluvně svědčí úryvek z Dziejów:

Pan to był cnót wielkich, które wyliczać i zdobić slowy mej glowy nie jest, lecz najdzie się ten, kto to uczyni i na przykład inszym królem ży-

wot jęgo na piśmie poda, iżęby umieli inszy królowie wolnym rozkazować ludziom i mieć taką w królowaniu miarę, jaką on miał, iż ci, którzy kiedy za dekretem jęgo szli na śmierć, żadnego okrucieństwa jęmu nie przypisowali, a wobec wszyscy w Koronie ludzie, i wiecy, i mali, tak drogie mieli jęgo zdrowie, iż każdy za nie żywot swój był polozyć gotów.

Originální předloha vrcholného díla polské renesanční parenetiky (texty propagující nové osobní vzory, v polské literatuře tzv. **wizerunki**) vznikla na dvoře knížete della Rovere v Urbinu v r. 1528 a Górnicki se s ní pravděpodobně seznámil během studií v Padově, kde se horlivě učil italštině. Castiglione vycházel z antických vzorů, především z Platonových dialogů a Ciceronova traktátu *De oratore*, určitě znal i Boccacciův *Dekameron*. Během 16. stol. bylo jeho dílo přeloženo do angličtiny, němčiny a španělštiny a opakovaně vydáváno. Není divu, že emotivní Górski podlehl jeho kouzlu a začal na adaptaci tohoto textu po návratu domů pracovat. I když jde o produkci překladatelskou, byla z hlediska recipienta přijímána jako původní tvorba, protože autor dílu vtiskl podobu domácí, svého s polskými reáliemi spojeného tvůrčího subjektu a v neposlední řadě znamenal jeho jazyk posílení a rozšíření možností mateřštiny. V dodatečně připojeném úvodu Górnicki vysvětluje:

Zgola niechaj to każdy wie, iżem ja, Polakom pisząc, Polakom folgować chciał; przeto opuścilem siła rzeczy, które abo nie należały Polszcze, abo rzecz zatrudnić a pocziwie uszy obrazić mogły.

Zajímavé je, že všeobecně známý a ceněný Machiavelliho Vladař se dočkal polského překladu až v 19. století. Górnicki zřejmě usoudil, že harmonický, někdy až arkadický obraz italské šlechty, jak ji vylíčil Castiglione, bude pro něho lepším odrazovým můstkem do drsnějších, mnohdy primitivnějších podmínek a starosvětských názorů polské šlechty. Proto umístil zredukovaný počet diskutujících autorit do letní rezidence krakovského biskupa Samuela Maciejowského v Prądniku u Krakova. Setrval u původní formy „hovorové hry“ (intelektuálního souboje), vynechal ale ženy, které v italské předloze plnily funkci ozdob společnosti, zmírnil renesanční rozvernost a hravost, vypustil některá témata, erotické příběhy a narážky. Proti předloze naopak posílil realistický prvek v polském prostředí, zvýraznil didaktickou funkci díla a velkou pozornost věnoval problematice mateřštiny. Polský dvořan by podle Górnického měl vládnout barvitým, živým jazykem bez cizího balastu a žoviálních výrazů

a měl by mít pochopení pro jeho zdokonalování. Zároveň podává svědectví o velké oblibě češtiny, jejím vlivu na mluvenou polštinu a jazyk soudobé polské literární produkce:

A tak přicházíme k věci, kdy se dvořanovi nebude dostávat polských slov, pak učiní dobře, vypůjčí-li si je z českého jazyka raději než z ostatních, a to proto, že již sám ten jazyk je u nás oblíbený a platí za nejkrásnější. Neboť všeobecné mínění, kterému se člověk vždycky musí přizpůsobit, přidá polské řeči poněkud na vážnosti. Kdyby se však v češtině vyskytlo slovo, které by bylo příliš nesnadné, a místo něho by se vyskytlo buďto ruské nebo chorvatské nebo srbské, pro Poláka srozumitelnější, učiní dvořan lépe, aby v tomto směru podle vlastního uvážení vybral z těch jiných jazyků slovo jednodušší a nápaditější, a české ať vynechá. To všechno však záleží na jeho vlastním rozumu, aby uvážil, které slovo polskému uchu lépe slouží, které je jasnější, které je srozumitelnější, které věc výstižněji popisuje.⁷

(přel. J. Simonides)

Z Górnického díla vyvěrá požadavek intelektualizace šlechtického čtenáře, protože právě vzdělání v autorově pojetí umožňuje dosáhnout vnitřní harmonie dobra a krásy, jež rozhoduje o hodnotách člověka. Cenná je také zhruba načrtnutá teorie žertu a jeho funkce ve společenském životě. Teoretické závěry ilustruje vždy ukázkový výběr anekdot, jež věrně odrážejí dobu panování Zikmunda I. Starého s jeho moudrým bláznem Stańczykem, obdobou českého bratra Palečka, šaška a rádce krále Jiřího z Poděbrad, a Zikmunda II. Augusta s rodící se zálibou v černé magii a alchymii. Polský dvořan si nevydobył širokou popularitu, protože ideál vyumělkovaného dvorského života zůstal polské šlechtě cizí. Daleko bližší jí byl ideální polský šlechtic typu Rejova, prostý a spokojeně žijící v závětrí svého sídla.

Mikolaj Rej z Nagłowic (1505 – 1569) patří k těm autorům 16. stol., kteří podobně jako Marcin Bielski pokládali tvorbu v národním jazyce za svou občanskou povinnost. Narodil se v rodině poměrně zámožného šlechtice v Żórawnie u Halicze a tvrdilo se o něm, že byl v mládí velmi vitální, veselé povahy a naukám příliš neholdoval. Až po boku sandoměřského vojvody Andrzeje Tęczyńskiego a obklopen vzdělanci zabral se do sebevzdělávání a rychle nabył vědomostí. Od těch dob se prý datuje jeho

⁷⁾ Górnicki, L.: *Polský dvořan*, Odeon, Praha 1977 (přel. J. Simonides)

obcování s filozofy a mudrci, jimž se oddával po zbytek svého života a k nimž vedl i své čtenáře. Po otcově smrti se oženil s bohatou nevěstou (Zofia Kosnowna) a usadil se na Chelmsku, kde jej hospodářství a rodinný život plně neuspokojovaly, a tak začal publikovat, zároveň se zajímal o exekuční program a reformu náboženství (kolem r. 1541 přijal kalvinismus). Aktivně se účastnil protestantských synod, diskusí a polemik. Jeho literární tvorba zasahovala do politické, společenské i náboženské oblasti a vyznačuje se silným didaktickým podtextem. Snažil se svými pracemi reagovat na aktuální společenskou potřebu, což mu záhy dodalo autority a majetku, stal se autorem známým a oblíbeným.

O počátcích jeho tvorby nemáme dostatek informací, protože se z většiny dialogů zachovaly jen názvy (např. **Gęś z Kurem, Śmierć z Szewcem**) nebo úryvky. V českém překladu se máme možnost seznámit s **Dialogem Varvasa s Dykasem** o ženské lstivosti a v polštině pak se dvěma dialogy: **Lew z Kotem** a **Krótka rozprawa...** V první skladbě zvířata diskutují o aspektech svobody a neshvobody a celá záležitost je ukončena latinskou sentencí – Non bene pro toto libertas venditur auro (Není dobré prodávat svobodu za mnoho zlata). V zásadě se jedná o moralitu, která jako by z oka vypadla Ezopovým bajkám, jež Rej znal z podání Biernata z Lublina. Výjimečnou záležitostí v Rejově díle i v polské renesanční literatuře 16. století se stala druhá skladba **Krótka rozprawa między trzemi osobami, Panem, Wójtem a Plebanem**, jež byla vydána pod pseudonymem Ambroży Korczbok Różek v Szaffenbergerově tiskárně v Krakově pro polskou kulturu a vědu památném roce 1543. V předmluvě Ku dobrym towarzyszom se autor zavazuje, že v dialogu uvede představitele tří stavů: Pána, Starostu a Kněze, kteří budou rozmlouvat o prostých záležitostech:

Bo snać czlowiek z przyrodzenia každy
Najwięcej się o to stara zawždy,
Aby wiedzial, co się w ludziodzieje,
Więc jedno chwali, z drugiegi się śmieje.

Výtky rozmlouvajících se týkaly nedostatků tehdejšího zřízení: soudnictví, obrany státu, ponižování venkovanů, daňových úlev kléru na úkor šlechty apod. Scénérie dialogu byla velmi jednoduchá a jen letmo zmíněna – účastníci se setkali na pozemku Pána; daleko pečlivěji Rej charakterizoval jednotlivé diskutující. Někdy se do sporu dostávají všichni tři, jindy se dva spojují proti jednomu. Starosta, vyprovokovaný Pánem k výpadu proti Knězi, vypadá jako prostáček, který věří všemu, co z kazatel-

ny slyší, záhy se však ukazuje, že je mu vlastní dar bystrého pozorovatele, obratného vyjadřování a demaskuje chamtivost Kněze. Pán je směhlým diskutérem, stoupencem exekučního programu. Kněz se příliš nebrání, spíše se takticky snaží přenést jádro kritiky na šlechtu. Všichni tři se shodují ve výtkách vůči nejdůležitější státní instituci – sněmu, na jehož jednáních není možné přijmout jasné a jednoznačné usnesení, protože poslové na sněmech mají v hlavách prázdno a sledují jen své vlastní zájmy:

Pewnie Pospolitej rzeczy
Żadny tam nie ma na pieczy.

Skladba vrcholí zjevením Republiky, která nařiká, že všichni: „widzą, iż źle, cóż gdy nic nie dbają,“ vidí jen vlastní prospěch a blaho státu jim nic neříká. Každý ze tří protagonistů má svou pravdu a úspěch Rejův jako ideologa spočíval v tom, že jako stoupenec reformy postřehl celou šíři a složitost problematiky a dokázal ji současníkům bez zjednodušování a nudného moralizování předestřít. Podařilo se mu to mj. i díky tomu, že do textu volně zařadil humorná líčení prostředí poutě, trhu, lovu apod. Rejova polština je sice mnohdy nevybíravá v prostředcích, tím však velmi barvitá, živá a oplývající příslovími a přirovnáními. Krátká rozprava byla míněna jako politický traktát, jímž chtěl Rej upozornit na aktuální problémy soudobých sněmů a sněmíků. Zvolil pro něj proto formu dialogu, kterou mistrně ovládal, s vědomím její oblíbenosti a vlivu na čtenáře.

Po dvou letech vyšlo z Unglerovy tiskárny moralizující biblické drama **Żywot Józefa z pokolenia żydowskiego...**, jež vzniklo přepracováním díla holandského humanisty Cornelia Crocuse Comoedia sacra cui titulus Ioseph (Antverpy 1536), a Rej je anonymně věnoval dceři Zikmunda I. Starého, uherské královně Isabelle. Sám své dílo označil za „świecką krotofilę“, což si dnes můžeme vykládat jako světovou komedii, jejímž obsahem je souboj Ctnosti s Nectností, v němž vítězí první jmenovaná. Příklad nezvyklých Josefových biblických osudů měl čtenáře dovést k přesvědčení, že:

... to sownie nagradza,
Gdy kto swej cnoty nie zdradza.

Stejně jako Život Josefův vyšel anonymně i **Kupiec, to jest Kształt a podobieństwo Sądu Bożego ostatniego**. Rej zde jako předlohy využil latinského dramatu T. Kirchmaiera (Naogeorgus) Mercator, seu Iudicim, vydaného r. 1540. Rejova formálně zjednodušená knižní verze (bez dělení

na akty, chóru apod.) byla vytištěna Janem Seklucjanem v r. 1549 v Královci, centru protestantismu. Společné předloze i Rejovu přepracování je parodování katolickou církví tak propagovaných dobrých skutků: poutí, postů, altmužen aj. Polský text byl umírněnější v kritice, přesto jeho vyznění je natolik protikatolické, že není divu, že se pod něj autor nepodepsal.

Z pozice vyznavače kalvinismu, k němuž od luteránství dospěl vlivem příznivějšího vnitřního uspořádání kalvínské obce, sepsal úctyhodné dílo **Świętych słów a spraw Pańskich... Kronika, albo Postylla, polskim językiem a prostym wykładem też dla prostaków krótcie uczyniona**, jež bylo vytištěno M. Wirzbiętou v r. 1557 v Krakově a ještě během 16. století se dočkalo dalších čtyř vydání. Tento zvláštní žánr **postilly** (postylla domowa) zrodila reformace a dala mu podobu textu pro soukromou potřebu obce či rodiny, přičemž její tvůrce se dostal do role samostatného a suverénního vykladače Písma. V Rejově podání se vyznačuje klidným a mírným výkladem Evangelia v duchu jeho názoru, že „wiara bez uczynków milosiernych, a uczynki bez wiary wszystko to martwe rzeczy są“. V r. 1600 byla přeložena do litevštiny (Postilla lietuwiszka) a později i do ruštiny.

Nejvíce polemických hlasů vyvolala Rejova práce **Apocalypsis, to jest Dziwna sprawa skrytych tajemnic Pańskich** (1565). Tato část Nového Zákona z pera sv. Jana Evangelisty poskytovala díky své složité symbolice budoucího vývoje katolické církve netušené možnosti interpretace a parafrázi. S premisou, že apokalyptickou bestii je pohanský a papežský Řím, Rej neobvykle ostře zaútočil na katolické rituály, kulty světců, odpustky apod.

Sotva rok po Postylle vydal Rej **Wizerunek własny żywota człowieka poczciwego** (1558), volné přepracování populárního díla humanisty 16. století, Itala Marcela Palingenia *Stellata Zodiacus vitae*, 1531 (*Zvěrokruh života*), jež bylo známé i v Polsku. Rej toto původně ostře kritické, asketické a pesimistické dílo od základu přepracoval a „zvěrokruhovou“ dvanáctidílnou kompozici nahradil popisem putování jistého mládence, který během hledání pravdy života putuje od jednoho filozofa ke druhému. Obraz pouti doplnil hojně příklady, scénkami i satirickými, jež byly, nebo nebyly hodny následování. Vysmívá se různým vybočením z dobrých mravů, ale jeho kritické ostří je především namířeno proti církvi – mnichům a řádovým sestrám. Nechybí ani popis pekla (část 11) a ráje (část 12). Z tohoto důvodu jedna z oslavných básní v úvodu anonymního vydání z pera A. Trzeciešského pateticky hlásá: *Noster hic est Dantes – Toto je náš Dante! Sám Rej, aby nebylo pochybností o autorství, skromně v úvodu praví:*

Ten Polak, co to pisał, nie chciał się mianować,
Ale jednak z przypadków bardzo snadnie poznać.
Bowiem każdy rzemieśnik jednym kształtem kuje:
Kował młotki kolace, a ślosarz piluje.

(Czytelnikowi dobry przyjaciel)

Již na sklonku 50. let 16. století má Rej jasně utvořený ideál člověka. V jeho pojetí je jím středně zámožný šlechtic, dobrý občan, hospodář, otec a manžel, který umí vycházet s okolím, žije uměřeně a společensky, má rád hudbu a nevyhýbá se dobré zábavě. Ocení vše, co je hezké, má rád pořádek a rozumně hospodáří. V Rejově „obrazu“ se poprvé setkáváme s popisem přírody, zahrad a sadů, jež stvořil člověk k svému potěšení. Nelze v tomto případě nevzpomenout na pasáže z Mickiewiczova *Pana Tadeaše*.

Z hlediska časové posloupnosti následuje parenetický jakoby doplněk „obrazu“, vydaný poprvé v r. 1562 (doplněný pak v r. 1574), s poněkud matoucím názvem **Żwierzyniec, w którym rozmaitych stanów, ludzi, żwirząt i ptaków kształty, przypadki i obyczaje są właśnie wypisane**. Ve skutečnosti se pod tímto názvem skrývá sbírka epigramatických oktostichů, jež jsou rozděleny do čtyř částí. První a druhou tvoří portréty významných historických, ale i biblických a mýtických osobností, včetně polské panovnické dynastie (Zikmund I. Starý, Zikmund II. August, královna Bona), vojvodů, biskupů či Kochanowského a sebe samého:

Mikołaj Rej z Nagłowic

Już ty kolac, jako chcesz, bótem podkowanym,
Też się więc przypatruj ścianam malowanym,
Biegaj za nastolkami, a polewki chwataj,
A jako kędy możesz, tak swe szczęście lataj –
Jam już tak, doma siedząc, obral sobie pokój,
Bogum wszystko poruczył; ty tam z kim chcesz rokuj.
Bo tak slysę, iż ten pan przed wszystkimi pluży,
A nikt na żadnym królu więcej nie wysłuży.

Třetí část obsahuje epigramy věnované světským i církevním institucím, funkcím, úřadům aj. Lidské ctnosti i nectnosti jsou námětem čtvrté kapitoly, doplněné ve druhém vydání tiskařem Wirzbiętou ilustracemi. Vedle emblémů (emblemát), jež tvoří krátký didaktickomoralistický útvar,

který doslovně, nebo alegoricky rozvíjí obsah hesla v názvu a připojeného obrázku, jsou sem zařazeny i bajky, nejspíše podle vzoru Biernata z Lublina, a anekdoty. Tato část, nazvaná **Przypowieści przypadłe** a vyznačující se obhroublým humorem, byla později přetiskována samostatně pod názvem **Figliki** a stala se velice populární.

Posledním Rejovým dílem, nejobsáhlejším a bilancujícím, které bylo vydáno v letech 1567/68, je **Żwierciadło, albo Kształt, w którym każdy stan snadnie się może swym sprawam jako we żwierciedle przypatrzeć**. Velkou část spisu pak tvoří „rodzime speculum renesansowe“ **Żywot człowieka poćciwego**. Tento ideál prostého šlechtice (zemana), který žije v klidu a dostatku a v úzkém kontaktu s během roku se měnící přírodou, je vyjádřen ve třech prózou psaných knihách, kdy je čtenář seznamován s životními osudy ideálu od kolébky až po truhlu. Rej zde uvažuje i o otázkách výchovy dítěte, má porozumění pro jeho potřeby (odmítá přísnou výchovu, propaguje spojení vyučování s hrou), poskytuje suggestivní obraz spokojeného a rovného manželství a portrét dobrého hospodáře, váženého otce a muže. Takový život podle něho zajišťuje spokojené stáří a zbavuje obav ze smrti:

Widzisz, jako czasy idą każdego roku: wiosna nastawszy, ziemię ogrzawszy, ziola i drzewa rozliczne zazieleniwszy i kwiatki rozlicznie umalowawszy, lato ze sobą przywodzi [...]; za latem zasie blotna jesień przychodzi, a za jesienią zaziębla i niewdzięczna zima. Widzisz też, iż się miesiąc ustawicznie odmieniać a odnawiać musi [...]. Także i ziemia wedle czasu każdą powinność swą okazać musi: z czasem zazielenić, z czasem zażółcić, z czasem nazbyt zagorzeć, z czasem nazbyt rozmoknąć musi, także i zmarznąć a stwardzieć jako kość musi... A czemużbyś też ty miał być dziwniejszy, mój miły bracie, gdy widzisz, iż niebo, ziemia, rozliczne planety, czasy i wszystkie przypadki swym porządkiem już aż do skonczenia świata tak się toczyć muszą, a ty byś tylko miał narzekać na przyrodzenie swoje?

Tato ukázka obsahuje i všechny význané rysy Rejova vyjadřování. Autor zde k téměř dokonalosti dovádí v renesanci zformovanou zásadu paralelismu syntaktických vazeb.

K Zrcadlu byla připojena Rejova biografie **Żywot i sprawy poćciwego go ślachcica polskiego Mikołaja Reja z Nagłowic ... , który napisał Andrzej Trzycieski, jego dobry towarzysz, który wiedział wszystkie sprawy jego**. Druhé části názvu bychom mohli uvěřit, kdyby styl biografie – nebo spíše autobiografie – tolik nepřipomínal Rejův rukopis. S velkou

pravděpodobnosti lze tvrdit, že jej napsal Rej sám a využil v tomto případě allonymu (vypůjčené jméno skutečně existujícího autora), aby své biografii dodal na důvěryhodnosti a vážnosti. V souladu s celým svým dílem, v němž se vždy prezentoval jako představitel buď určité protestantské obce, šlechtického stavu, nebo jako vykladač či hlasatel slova Božího, se mu asi přičilo napsat „Ja, Mikołaj Rej, wyszedłem z staradawnego a poćciwego domu ...“. Zvolil proto raději formu neosobní a popisnou: „Ten to Mikołaj Rej wyszedł był z staradawnego i poćciwego domu ...“. Život a příhody jsou textem pro literární historii neocenitelným také proto, že obsahují bibliografii autorových děl, což při jeho známé zálibě v tvůrčí anonymitě vnáší přece jen více světla do problému stanovení autorství.

Rej je dodnes právem nazýván „otcem polského písemnictví“. I když měl mnoho předchůdců, zcela je zastínil svým tvůrčím rozmachem a šíří literárního programu, který realizoval během úctyhodných třiceti let (1540 – 1569). Ve své tvorbě nemohl zúročit hlubší vzdělání, ale dokázal jej nahradit talentem, pracovitostí, erudovanou četbou a intuicí. Nevyhnul se sice kritice mnohých literárních badatelů, kteří mu vytýkali rozvleklost vyjadřování, upovídánost a výraznou tendenci k neustálému opakování se (příp. moralizování), nic to však nemůže změnit na tom, že Rej svým dílem poskytl komplexní informaci o společenském a politickém jiskření zikmundovského Polska. Formálně představuje jeho literární „pozůstalost“ pestrou škálu literárních žánrů od dialogu, morality, mystéria a dramatu až po epigram, frašku a prozaický traktát. Usilovně a úspěšně dokazoval, že polština není „jazykem husím“, jak tvrdili její odpůrci, ale že se vyrovná nobilitované latině. O tom, že byl svými současníky uznáván, svědčí nejen častá a četná vydání jeho spisů a jejich oblíbenost, ale i útoky mnoha ideových protivníků (Wujek, Wereszczyński aj.), kteří se snažili jeho dílo i autoritu nivelizovat.

JAN KOCHANOWSKI – BÁSNÍK RADOSTI I ŽALU

Tvorba **Jana Kochanowského** (1530 – 1584) se stala nejdokonalejší syntézou moderních snah epochy renesance v oblasti literatury. Neoddělitelně byla spojena s historickým pozadím, vyrůstala z pokrokových idejí „zlatého věku“ a získala si nesmrtelnost. Kochanowski se do

kázal povznést nad horizont své doby a ve svých nejvýznamnějších dílech vytvořil hodnoty, které až naše současnost dokázala v plnosti odhalit a docenit. Polská literární historie soudí, že před Kochanowským už pochopitelně existovaly verše, ale až s ním, s jeho dílem se zrodila Poezie. V jednom ze svých epigramů jej ocenil už Mikołaj Rej:

Przypatrzyć się, co umie poczciwe ćwiczenie,
Gdy ślachtetne przypadnie k niemu przyrodzenie,
Co rozeznasz z przypadków i z postępków jego,
Tego Kochanowskiego, ślachcica polskiego:
Jak go przyrodzenie z ćwiczeniem sprawuje,
Co jego wiele pisma jaśnie okazuje.
Mógłci umieć Tybullus piórkiem przepierować,
Lecz nie wiem, umiałli tak cnotą zafarbować.

Klasik národní literatury pocházel ze střední šlechty, z té společenské vrstvy, která v polovině 16. století stála v čele ekonomických a politických aktivit, usilovala o další rozšíření svých privilegií a posílení svého postavení ve státě. Narodil se v Sycyně v rodině Piotra Kochanowského, radomského exekutora a později sandoměřského soudce, a jeho druhé ženy, vzdělané a vtipné Anny, za svobodna Białaczowské. Z celkem třinácti sourozenců se literaturou zaobírali ještě dva bratři: Mikołaj, autor Rotul a překladatel Plutarcha (Moralia) a Andrzej, který přeložil do polštiny Vergiliovu Aeneidu. Syn prvního jmenovaného Piotr proslul jako vynikající překladatel T. Tassa a Ariosta. Atmosféra domu tedy kultuře a rozvoji intelektu opravdu přála.

Básnickova cesta za vzděláním je typickou pro jistou část tehdejší humanistické elity. Z tohoto hlediska jsou významná především léta 1544 – 1559, kdy se věnuje studiu a často pobývá v zahraničí. Ve čtrnácti letech se zapisuje mezi studenty Jagellonské univerzity, rok po vydání Rejovy Krátké rozmluvy a stěžejního díla Kopernikova. V Krakově Kochanowski studuje nejspíše do roku 1547, kdy mu umírá otec. Neví se, zda získal nejnižší titul bakalář, protože jeho studium mělo nárazový charakter, velmi často totiž cestoval mezi Krakovem, Královcem, Padovou a Paříží. Krakovské vysoké učení mělo v té době rozkvět už dávno za sebou a do škamen a za katedry se pomalu vracel duch konzervatismu.

Druhým významným obdobím v básnickově životě se stal pobyt v centru luteránství, v Královci, kde pobýval dvakrát: v letech 1551 – 52 a po návratu z Itálie v letech 1555 – 56. Mnozí stoupenci reformačního hnutí zde u dvora pruského krále Albrechta I. hledali útočiště,

Kochanowski se s úspěchem pokusil získat od krále finanční podporu a díky jí si mohl prodloužit pobyt v Itálii po r. 1556. Odtud pak vyrazil do Francie (Paříž), kde se měl možnost blíže seznámit s poetikou literární skupiny Plejády a vidět literární legendu P. Ronsarda (poznámenal si „Ronsardum vidi“). Daleko cennější však pro něho byl předchozí pobyt v Padově, významném centru společenského a kulturního života tehdejší Evropy. Mj. zde mohl sledovat spor o právo národního jazyka na existenci v literatuře, věnoval se studiu řecké, latinské a italské literatury a navázal zde přátelské kontakty s A. P. Nideckým, významným filologem, vydavatelem Ciceronových spisů, A. Dudyczem, pozdějším biskupem v uherském Pětikostelí (Pécs) a S. Fogelwederem, budoucím královým lékařem a knihovníkem. Debutoval v tomto prostředí latinskými verši, elegiemi a fraškami, snad i milostnou poezií, jíž opěvoval jakousi Lýdii, kterou někteří badatelé pokládali za známou italskou divadelní hvězdu. Do Polska se Kochanowski vrátil už jako známá básnická osobnost – latinsky píšící básník. Vědomě se stal bilingvním autorem a v polštině se stal průkopníkem básnického jazyka a moderního verše. Zajímavé je, že si někdy v obou jazycích obsahově protirečil, když v polštině burcoval k boji a v latině vyzýval ke klidu v intencích humanisticky vzdělaného intelektuála. Mohli bychom si myslet, že změnil přesvědčení, spíše však se jedná o odlišnost poetických rolí a recipientů. Navíc byla latinská tvorba konvenčnější a méně zatížena občanskými povinnostmi.

Zpět do Polska se Kochanowski vrátil v r. 1559 a stal se dědicem roduvého sídla v Černolesí. Než se tam však usadil, okusil života na panovníckém dvoře, kde se díky přízni korunního podkancléře Piotra Myszkowského stal v r. 1564 královým sekretářem. Byť nebyl církevní osobou, získával důchody z poznaňského a zwolenšského probošství, jak bylo tehdy zvykem, a pastýřské povinnosti prováděl v zastoupení. V 60. letech, kdy atmosféra královského dvora jiskří spory a úsilím o reformy, nezůstává Kochanowski stranou a ve svých pracích (Satyr, Zgoda, Wrózki, Proporzec) vyjadřuje vlasteneckou obavu o budoucnost státu. Společenský život nejvyšších vrstev nejlépe zachycují Fraszkí a Pieśni, jejichž velká část musela vzniknout právě v tomto období, protože především ve Fraszkách se objevuje množství autentických jmen a událostí, narážky na besedy a hýření se mísí s epitafy, věnované přátelům, satirické zkratky se střídají s erotickými verši a poskytují tak barvitě panorama renesančního života vyšší společnosti. V této době vznikají i menší skladby jako funerální poema O śmierci Jana Tarnowskiego, žertovné Szachy a biblická Zuzanna. Z uvedeného výčtu je patrné, jaké množství vlivů na Kochanowského v té době působilo.

O jeho dalších funkcích u dvora nevíme nic konkrétnějšího; je možné, že se zúčastnil lublinského sněmu v r. 1569, na němž byla ustavena unie Polska s Litvou. Už v té době se v něm rodilo přesvědčení, že opustí královský dvůr. Důvodů bylo určitě víc, vedle rozčarování z králova jednání a ztráty naděje na získání jakéhosi majetku asi také zatoužil po nezávislosti, klidu k literární činnosti, snad jej lákal ideál patriarchálního zemanského života. Pobyt na královském dvoře pro něho – stejně jako pro podobně smýšlející současníky – znamenal příležitost k získání určitého vzdělání a životního postavení, nikoliv však životní (či spíše doživotní) metu.

Na počátku 70. let tak začíná v básníkově životě tzv. černoleské období, jež je nejvíce ověněno legendou. Díky jí se zrodil obraz autora, tradičně sedícího pod košatou lípou ve venkovském zátiší, který je obklopen rodinou a přáteli.

Pravděpodobně v r. 1574 či 1575 se po rezignaci z obou proboštví oženil s dvacetiletou Dorotou Podlodowskou a rodinné sídlo se rychle zaplňuje potomky: ze šesti dcer tři zemřely a po Kochanowského skonu se ještě narodil syn, pohrobek. O jeho spokojeném a klidném – až na výjimky – rodinném životě, jak se ostatně můžeme při studiu poemy *Treny* přesvědčit, legenda nepřeháněla, už se ale nezmiňovala o jeho zapojení do procesu volby nového polského krále po smrti posledního Jagellonce v r. 1572. Jindřich z Valois, do něhož polská šlechta marně vkládala naděje, záhy prchá z Polska a na výzvy šlechty nereaguje. Z následných tahaňáků o polský trůn vychází vítězně kompromisní kandidát Štěpán Bathory (1576 – 86), s nímž souhlasí i stoupenec volby krále domácího původu (król Piast) Jan Zamoyski (1542 – 1605), korunní kancléř a hejtman, i Jan Kochanowski. Ten krále později oslavil v několika svých panegyrických spisech a získal za to úřad sandoměřského vojského.⁸

Životní stabilizace vedla k rozkvětu literární činnosti v Černolesí. K tisku připravil drama *Odprawa posłów greckich*, ukončil *Psalterz* a po smrti dcerky Uršuly napsal *Treny* (*Žalozpěvy*). Kochanowského životní pouť končí náhle 22. srpna 1584 v Lublině, kam se vydal na sněm se stížností ke králi ve věci násilné smrti svého švagra Jakuba Podlodowského, který byl při nákupu koní do královské stáje v Turecku zavražděn. Ostatky velikána polské renesanční poezie byly uloženy ve Zwolenu a podobizna na náhrobku je snad jeho jediným pravděpodobným portrétem.

⁸⁾ vojský – původně ochránce šlechtických žen a dětí za mobilizace, později jen titulární úřad bez povinností

Chronologické uspořádání Kochanowského děl je obtížné, protože málokdy existují důvěryhodné podklady k určení doby jejich vzniku. Většina spisů byla publikována až na sklonku jeho života, i když už dávno předtím byly rozšiřovány v opisech. Prvním polským dílem, o jehož době vzniku nemáme pochybnosti, je báseň **O śmierci Jana Tarnowskiego ... do syna jego, Jana Krzysztofa ...**, vytištěná v Krakově v r. 1561, která obsahuje motivy (opěvování skutků a zásluh zemřelého), k nimž se Kochanowski později nejednou vrací. Kolem r. 1562 vychází tamtéž poema **Zuzanna**, k níž je připojena píseň **Czego chcesz od nas, Panie...** (někdy se setkáváme s názvem *Hymn*). Tradice uvádí, že jde o první polsky psané dílo Kochanowského, jež vzniklo před r. 1558 v zahraničí, a nejenom to, prostřednictvím této skladby – dozvídáme se ze vzpomínek Jana Zamoyského, zaznamenaných Herburtem v předmluvě k *Herkulesowi słowieńskiemu* K. Miaskowského (1612) – se Mikołaj Rej poprvé setkal s Kochanowského tvorbou a hned prý jejímu autorovi vzdal hold slovy:

Temu w nauce dank przed sobą dawam,
I pieśń BOGINI SŁOWIENSKIEJ oddawam.

Potud více či méně důvěryhodné tradice a legenda. *Czego chcesz od nas, Panie...* je manifestem věřícího humanisty. I když se Kochanowski svého času přikláněl k reformaci, není zde ani stopy po sporu či kritice katolické doktríny o Bohu jako jediném dobroději a tvůrci vizuální krásy pozemského světa. Dokonale uspořádaný kosmos svědčí o dokonalosti svého Stvořitele. Námět *Zuzany* se v literatuře, divadle a malířství 16. století vyskytoval velmi často. Byl převzat ze Starého Zákona z *Knihy Daniela* proroka o ctnostné Zuzaně, manželce obchodníka Joakima, kterou při koupeli z úkrytu pozorují dva chlípni starci a když jim není po vůli, obviní ji z cizoložství. Kochanowski se soustředil na to, co se odehrává v mysli nepravdělivě obviněné noc před konáním soudu – úvahy o hodnotě ctnosti.

V první polovině 60. let vznikají dvě skladby, jež nám umožňují dešifrovat Kochanowského vztah k zásadním problémům doby: exekučnímu programu, církevním reformám, otázkám války a míru, obraně hranic apod. Jsou to **Zgoda** (1562) a **Satyr** (1564). V první, vytištěné v r. 1564, alegorická postava *Smíru* (*Harmonie*) apeluje na rozvášněné občany ve jménu irenistického postoje, který jediný prospívá státu. Autor zde sice kritizuje církevní i světské zlořády, ale projevuje zároveň výraznou nechuť ke sporům, teologickým diskusím. Některé motivy Kochanowski rozvinul v *Satyrovi*, kde se místo alegorie objevuje mýtická postava satyra, druhdy průvodce Dionýsova a součásti chóru v řeckém dramatu, zde selankovitě

dobrotisko hlásající dobré mravy, vyrušené z lesní skryše údery seker. Satyra zneklidňuje zánik dávných rytířských ctností polské šlechty, její metamorfóza v ziskuchtivce, lhostejnost k obraně hranic, formě vlády, státnímu majetku a školství. V satyrově monologu propagoval Kochanowski exekuční program v podobě, která byla královskému táboru nejbližší. Tato forma umožňovala aktivizaci publika, diskuse s ním. Později v moralizátorsky zaměřené literatuře zdomácněla (tzv. satyrská poema) a byla v oblibě u satiriků v 17. stol.

O něco později než oba výše uvedené spisy napsal traktát (z lat. tractatus – výklad n. pojednání; starší označení pro teoretickou práci, která objasňuje nějaký důležitý problém z oboru věd n. umění), politický prozaický dialog **Wróżki** (Věštby), jenž byl vytištěn až v r. 1587 a dále rozvíjel reflexe známé ze Satyra a Zgody. Protagonisté dialogu Kněz a Zeman se skepticky vyjadřují o budoucnosti Republiky. Kochanowski jim do úst vkládá zásadní tezi tehdejší teorie státu a práva: „Zle tedy a swowolne obyczaje [...] są przyczyną zginienia rzeczypospolitej“. Daleko od pravdy nebylo ani tvrzení, že „nižli my króla obierzem, tym ich już kilka mieć będzien“.

Publicistika však tvořila jen okrajovou část Kochanowského tvorby. Proslul především jako lyrik a k jeho nejpopulárnějším textům patřily **Fraszki**, **Pieśni** a **Psalterz**. Frašky podobně jako písně psal Kochanowski celý život a před smrtí je připravil do tisku. Vydány byly v Łazarzově tiskárně v r. 1584 ve třech knihách. Název Fraszki (frašky) je dodnes produktivním a Kochanowski jej vymyslel pro polské vydání drobných epigramatických forem (z ital. frasca – větvička n. drobnost). Frašky byly téměř okamžitě přeloženy do češtiny polsko – českým spisovatelem **Bartolomějem Paprockým z Hlohol a Paprocké vůle** (1543 – 1614), který jich v r. 1598 zařadil 95 do svého spisu **Nová kratochvíle**. I když se Paprocki s originálem vyrovnával dosti kostrbatě, porovnejme polskou a českou verzi frašky **O żywocie ludzkim**:

Fraszki to wszystko, cokolwiek myślemy,
Fraszki to wszystko, cokolwiek czyniemy;
Nie masz na świecie żadnej pewnej rzeczy,
Próżno tu człowiek ma co mieć na pieczy.
Zacność, uroda, moc, pieniądze, slawa,
Wszystko to minie jako polna trawa;
Naśmiawszy się nam i naszym porządkiem,
Wemkną nas w mişszek, jako czynią łątkom.

Všelická věc na světě je marnost
Marnost to všecko, cokoliv myslíme,
Frašky to všechno, cokoliv činíme;
Není na světě žádné jisté věci,
Darmo zde člověk má co mít na péči.
Vzáctnost, peníze, též i moc, postava,
Všecko pomine jako polní tráva;
Nasmávši se nám i našim pořádkům,
Vstrčí nás v jámu, tak jak činí loutkům.⁹

Narozdíl od písní jsou frašky v žertovné poloze a jsou adresné; autor v nich uvádí jména protagonistů nebo objektů (**Na Barbarę**, **Do doktora**, **Do Jana**, **Na dom w Czarnolesie**), o někom či něčem vypovídá (**O pralacie**, **O starym**, **O Milości**, **O rozwodzie**), někomu či něčemu je věnuje (**Nagrobek opilej babie**) a přetváří antické vzory (**Z Anakreonta**, **Z greckiego**). Poznatky z četby se tu mísí s osobními zážitky a úvahami, literárními stereotypy a neopakovatelnými událostmi. Mezi fraškami nalezneme i epigramy, lyrické, reflexivní i erotické až frivolní verše. Pro Kochanowského znamenala velkou inspiraci Anthologia graeca z 1. stol. př. n. l., z níž pořídil výbor mnich Planudes z Konstantinopole (vytištěno v r. 1494). V milostné lyrice dochází u Kochanowského k výrazné emancipaci lyrického „já“. Ve známé frašce **Do Magdaleny** popisuje realisticky ženskou krásu, zejména její vnější znaky:

Řeč ku panně

Ukaž mi se, Magdaléno, a ukaž tvář svou,
Tvář, právě jenž barvu má růži oboudvou.
Ukaž zlatý vlas přestkvoucí, ukaž své oči,
Hvězdám rovné, kterýmiž kolo nebe točí.
Ukaž mi libé ústa své, ústa růžové,
Perel plné, ukaž mi prsty křišťálové
I ruku alabastrovou, v kteréž zamčené
Jest srdce mé. O bídný, o myslí tržené!¹⁰

Obsahem frašek jsou anekdoty, dramata zlomených srdcí, ale i dvorská dobrodružství a flirty.

⁹⁾ Kochanowski, J.: Já dobré myslí vždycky chei užívat – Ja dobrej myśli zawždy cheę używać, Fraszki wydane w Pradze w roku 1598 przez Bartłomieja Paprockiego, PIW, Warszawa 1981, s. 10–11

¹⁰⁾ op. cit., s. 60–61

Písňe mají jednodušší tón než frašky a jsou zařazeny do dvou svazků. Jsou decentnější, city a vášně jsou tlumené. Vedle milostných motivů se v nich vyskytují i politické úvahy, mají reflexivní, ale i zábavný charakter. Kochanowski často a s oblibou parafrázuje Horatia a Propertia. V písních autor vyjadřuje své ideály, životní hodnoty, k nimž se dopracoval nejen díky četbě antických klasiků a renesančních moralistů, ale i vlastní zkušeností. Patří k nim např. zdrženlivost, spokojenost s tím, co osud přináší, ctnost, rozum a štěstí i s jeho odvrácenou tváří, již lze čelit statečností a duševní harmonií. Půvabnou ukázkou náboženské lyriky je již zmíněný cyklus *Czego chcesz od nas, Panie, za Twe hojne dary...*, který do češtiny přeložil už **Jan Amos Komenský** a zařadil ho do amsterodamského vydání svého **Kancionálu** (1659). Odtud jej přebral do populárního slovenského kancionálu **Cithara sanctorum Jiří Třanovský**. Ve vlasteneckých písních autor uvažuje o historických osudech národa a jeho vztahu k jiným národům. Tyto skladby mají často podobu projevu. Takovým rétorickým výbuchem, který byl vyvolán pobouřením a satirickým výsměchem, je *Pieśń V*, již Kochanowski napsal po vpádu Tatarů do Podolí. Plamenný výlev hýří bohatou škálou řečnických prostředků, apostrofů, vykřičníků, řečnických otázek. Skladba vrcholí šízravou ironií, založenou na travestii úsloví:

Nową przypowieść Polak sobie kupi,
że i przed szkoda, i po szkodzie głupi.

Zcela odlišný typ poezie tvoří cyklus **Pieśń świętojańska o Sobótce**, v němž došlo k zajímavé syntéze umělé a lidové poezie. Vznikl asi v 70. letech a byl součástí Písní. Kochanowski v něm navázal na starodávný slovanský pohanský obřad¹¹, kdy se o svátku sv. Jana Křtitele (příp. letního slunovratu) zapalovaly na odlehlých místech (slovanský výraz „sobota“, pocházející ze zaniklého výrazu „sob“, který označoval něco osamocené, lidem vzdálené, označuje odlehlá místa, často vyvýšená – soboty) ohně, tančilo se, zpívalo a o půlnoci se plavily v potocích věnečky. Celá bohatá škála úkonů měla zajistit úrodu, plodnost, zdraví a štěstí po celý rok. Důležitou roli zde hrál oheň, jenž byl pokládán za nejúčinnější prostředek proti zlým silám. V selankovité černošské inscenaci slaví dvanáct panen svátek lásky a jednotlivě se vyjadřují k různým záležitostem (pochvalují si tanec, haní vojnu, protože jim bere milého apod.). Sobótka je také písní o zpívání:

¹¹ Zinkow, J.: *Krakowskie i Jurajskie* (výběr) podania, legendy, zwyczaj, wyd. Platan, Kraków 1994, wyd. II, s. 207 – 211

Spiewa żeglarz w cudze strony
Nagłym wichrem zanieiony;
I oracz ubogi śpiewa,
Choć od pracej aż omdlewa.

Spiewa słowik na topoli
A w sercu go przedsię boli
Dawna krzywda; mocny Boże,
Iż z czlowieka ptak być moze!

Je zde mnoho lidových výrazů a lidový je i osmislabičný verš, který signalizuje venkovskou – do jisté míry archaickou – atmosféru prostých popěveků. Kochanowski zde poprvé veřejně vystoupil jako obránce a propagátor lidového obyčeje, jako umělec, který vědomě využívá podnětů z lidové kultury.

Kochanowski nejspíše podvědomě toužil změřit síly své poetiky se všemi estetickými normami antiky, včetně tragédie a eposu či epeje. Zřejmě se pokoušel o překlad homérské Iliady, protože se v jeho literární pozůstalosti našel poměrně zdařilý úryvek, nazvaný **Monomachyja Parysowa z Menelausem**. Z let 1562 – 63 zřejmě pochází 300 veršová skladba, jejímž námětem se stala událost, která vzrušila tehdejší polskou veřejnost. Skladba se jmenuje **Pamiętka wszystkim cnotami hojnie obdarzonemu Janowi Baptyście hrabi na Tęczynie ...** a je věnována památce diplomata, který se zamiloval do švédské princezny Cecilie a cestou za ní byl zajat dánským loďstvem, uvězněn a ve vězení ponechán na pospas smrti. Další významnou historickou událost, lenní hold knížete Albrechta II. Fridricha polskému králi v r. 1569 v Lublině, oslavil poemou **Proporzec, albo Hold pruski**. Patetickou panegyrickou skladbou je také **Jazda do Moskwy** o vojenských úspěších knížete Radziwilla na teritoriu moskevského knížectví v r. 1581. Už od antiky se datující záliba v heroikomic-kém eposu našla svůj odraz v Kochanovského spise **Szachy**, jenž vznikl někdy před r. 1567 a byl inspirován dílem klasika tohoto žánru Marca Girolama Vidy (1480 – 1566) *Scaccia ludus* z r. 1527. Homéřským stylem je zde líčena šachová hra, kterou prý vynalezli bohové Apollón s Merkurem. Vidovo dílo si získalo rychle popularitu, vyšlo i v češtině a jeho příklad našel následovníky: v Čechách v době nár. obrození takto básník František Turinský prezentoval taroky, v Polsku Adam Mickiewicz podobně propagoval vrhcáby. Šachové klání Kochanovského spisu se od-bývá na dvoře dánského krále Tarsa, kde se o ruku jeho dcery střetnou nejlepší z uchazečů Fiedor a Borzuj:

Mé srdce touží vylíčit zde klání,
v němž není třeba zbraní,
bez brnění, bez arkebuz i koulí
ten boj se může vystříhat všech boulí.¹²

Tři Kochanowského nejvýznamnější díla vznikla se vši pravděpodobností v Černošech, máme na mysli tragedii **Odprawa posłów greckich**, **Psalterz** a **Treny**. První z nich vyšla tiskem ve Varšavě v r. 1578 a byla téhož roku už 12. ledna v Jazdowě u Varšavy při příležitosti sňatku korunního podkancléře Jana Zamoyského a Krystyny Radziwiłłové inscenována. Režie se ujal lékař Wojciech Oczko a v řadách herců se prezentovali mladíci z nejlepších rodin. Tragedie Odmítnutí řeckých posílů je důkazem zájmu básníka o řeckou kulturu a je sepsána v duchu experimentálních snah polské renesance. Je dílem politickým ve smyslu morálně politických úvah, jež se týkají existence a fungování státního organismu. Problém vzájemného vztahu lidské morálky a státní moci, otázka povinností jedince, jež na jeho bedra klade aktuální historická situace, a vzájemného střetu zájmů individua a společnosti, to všechno tehdejší společnost živě zajímalo. Kochanowski se inspiroval Illiadou, z níž vybral motiv odmítnutí vydat řeckým posílům Helenu, již unesl Aleksander (Paris), a tak rozhodl o dalších osudech Troje. Ústředním konfliktem tragédie je střet názoru Antenora, hrdiny, který preferuje zájem státu, a Aleksandra rozhodnutého Helenu nevydat za žádnou cenu. Starověká Troja se stala v Kochanowského pojetí příkladem státu ohroženého záhubou vzhledem k morálnímu stavu jeho obyvatel. Přestože se autor jinak řídil zásadami kompozice antického dramatu (jednota místa, času, akce), nezkonstruoval explicitě katastrofu, ale naznačil její nevyhnutelnost. Využil jenom expozice konfliktu, soudě že si znalý čtenář nebo divák důsledky anachie a morálního úpadku domyslí. Napomoci mu v tomto může Kasandřin monolog-věštba o záhubě Troje. Vedle Kasandry je další důležitou postavou (protagonistou) dramatu chór. Funkcí chóru, jenž tvoří trojské panny, není jako u Aristotela zasahovat do děje a podílet se na konfliktu. Chór je v Odmítnutí euripidovsky autonomní, statický a s postavami s výjimkou Kasandry nekomunikuje. Vyhlašuje proti tomu morální a politické zásady; např. ve své druhé písni: „Wy, ktorzy pospolitą rzeczą władcie ...“ se obrací k vládnoucím špičkám státu, jež nesou zodpovědnost za jeho osud, a vyzývá je, aby více než o vlastní prospěch dbali o zájem společenský. Odmítnutí je dílem v Polsku umělecky průkopnickým, je první v národním jazyce sepsanou originální tragedií.

¹²⁾ Kochanowski, J.: Šachy, Odeon, Praha 1979 (přel. O. Hostovská), s. 9

Rok po Odmítnutí vyšel tiskem **Psalterz zwany Dawidowym** (1579). Šlo o umělecky i filologicky velice komplikovaný úkol. Je všeobecně známo, že práce na překladech (parafrázích) žalmů trvala básníkovi osm let. Ovšem svým originálním řešením vytvořil Kochanowski monumentum staropolské náboženské lyrice. Základem jeho překladu se stala parafráze latinských žalmů skotského původu (George Buchanan), ale nepochybně se seznámil i s jinými polskými a evropskými překlady. Biblický základ mu nikterak nebránil stylizovat text v antickém duchu – vedle adorace boha jako tvůrce a umělce a rozumného demiurga všehomíra se zde objevují i nové stylizace boží existence:

Chmury – Twój wóz; Twe konie – wiatry nieścignione:
Duchy – posłańcy; sludzy – gromy zapalone.

Tematika žalmů je rozmanitá a žánry se vzájemně prolínají: pokání, poděkování, zlořečení, blahoslavení, lamentace, prorocství aj., čímž je obohacován jejich poetický jazyk. Kochanowského překladová adaptace stírá exotické vyznění vzorů, zmiřňuje vášnivá zlořečení a nenávisť vůči nepřítelům, čímž se prohlubuje antropomorfizace božského působení a existence – zmenšuje vzdálenost mezi člověkem a bohem. Kochanowského žalmy jsou racionální a optimistické, protože ani zde v sobě nezapře erudovaného humanistu, v jehož díle koexistují tři aspekty: filozofické myšlení, filologická erudice a literární kultura a tradice.

O popularitě Žaltáře ve staropolské i pozdější literatuře existují mnohá svědectví. V r. 1580 byly vydány Melodiae na Psalterz polski vynikajícího hudebního skladatele 16. století Mikolaje Gomólki. Nejvýraznějším však oceněním tohoto díla, zejména jeho religijní univerzality bylo jeho užívání jak katolickými, tak protestantskými centry (včetně ariánů).

V r. 1580 byly vydány **Treny** (Smutky, Žalozpěvy), jistě nejznámější Kochanowského dílo, které se stalo příkladem a symbolem trvalých hodnot v literatuře a nejlépe odolávalo zubu času. Uršula zemřela v r. 1579, i když o jejím krátkém životě nemáme ani jeden doklad s výjimkou Žalozpěvů. Zajímavé je, že až do doby polského romantismu byly populárnější Písňe, Frašky a Žaltář, pak už setrvávají na výsluní až dodnes Treny, jež jsou osobitým dílem i na pozadí Kochanowského lyriky. Představují sumarizaci nejosobitějších, intimních a individuálních tónů jeho „loutny“, i když mají veškeré znaky renesanční lyriky a zrodily se ze závazných pravidel tehdejší literární konvence. Přesto jimi dodnes proniká proud citu a vzrušení. Jsou dílem opředeným legendami, jež dodalo impuls mnoha oblastem umění a lidského konání. Už romantiky vzrušoval spor o spon-

tánní či literární charakter erupce otcovského smutku nad smrtí malého Uršulky. Mnoho odborných prací bylo věnováno filologické i psychické genezi díla. Novější bádání zdůraznila, že nelze Žalozpěvy interpretovat jen jako drama otce, který oplakává ztrátu dítěte, ale spíše jako světonázorovou krizi a doklad změny postoje individua, jenž je spojen s hlubokým životním otřesem, jemuž dal ve svém vrcholném díle výraz. Neobvyklost Žalozpěvů charakterizuje i jejich „obrana“ vydavatelem Janem Januszowkým, který napsal: „Ten wielki i zacny poeta polski ... zostawil Treny; lekkie, rzeka podobno; ja nie wiem; afektu ojcowskiego przeciw dziatkom w tej mierze upatruję, ktorego nie widzę, by kiedy kto lepiej wyrazić mógł i umiał“. Dětský hrdina vtrhl do literatury a umění společně s rozšířením jejich horizontů a expanzí světské tematiky. Atmosféra humanismu přála rodinným citům, jejich umělecké manifestaci. Pro renesanční sochařství jsou například příznačné i náhrobní skulptury rodičů s dětmi (např. náhrobek L. Nagórského se synkem ve varšavské katedrále z r. 1571).

Originalita Kochanowského epicedia (posmrtný žalozpěv) spočívá nejen v tom, že byla do literatury uvedena neobvyklá hrdinka, která nesplňovala požadavky důstojnosti a společenského postavení (persona gravis), v nezvyklém kompozičním uspořádání cyklu, ale také v psychologickém a sociálním realismu zobrazení dítěte, otcovského smutku a atmosféře rodinného zázemí, čímž byla bohatě překonána průměrná renesanční norma. Polskému básníkovi se podařilo v lyrickém díle vzájemně propojit intimní a obecnou (filozofickou) rovinu, jež se vzájemně doplňují, tvoří organickou jednotu a tím silněji působí na čtenáře. Formálně se Žalozpěvy skládají z 19 částí a mají dva vrcholy: forte žalu a smutku v části XI. a epické finále v žalozpěvu XIX. První žalozpěvy mají charakter expoziční, kde se prozrazuje téma díla a hlavní problémy, oplakávání zemřelého se spojuje s hořkými úvahami o smrti, vzpourou proti ní, neustálým hledáním útěchy apod. Realistická linie Žalozpěvů, jež je plná detailů a dodává skladbě intimní, lyrický tón je spojena s postavou Uršuly. Její popis je všestranný a vyčerpávající, včetně gest, chování, oděvu, hraček i prvních zkomolených slovíček. Básník při popisu dítěte používá mazlivých slov a deminutiv. Zvláště emotivně vyznívá uvedení lidové písničky: „Ja już tobie, moja matko, służyc nie będę.“ Atmosféru rodinného domu přibližují také další rodinní příslušníci jako je mlčící matka a žena básníkova a babička, která hraje významnou roli v závěru díla. V Žalozpěvech také poprvé autor zlehčí význam poetické slávy. Při prožívání žalu a smutku se vymaní z moci literární konvence a probíjí se všemi rétorickými figurami a okrasami renesanční poetiky k citu – odřká se poetické slávy. Rodinná tragédie jako by vyhrotila otázky, které si básník kladl už dávno předtím.

Jeho etický racionalistický systém prošel náročnou zkouškou. Účtuje se stoickou filozofií jako nereálnou a mrzačící lidskou přirozenost (Žalozpěvy IX., XVI. a XVII.), stejně jako s vlastní minulostí a předchozí podobou vlastních názorů. V Žalozpěvech se objevuje takové pojetí lidské přirozenosti, jež připouští slabost, počítá s ní, nebere ohled jen na rozum, ale i na srdce a pláč a smutek v neštěstí pokládá za přirozené právo. Abstraktní racionalismus stoiků totižrazil koncepci všestranného člověka, jehož předností je vyváženost rozumu a srdce.

V hledání útěchy se básník střídavě obrací k rozumu, bohu (zejména v Žalozpěvu XVIII.), až v poslední části se mu zjevuje jeho matka s Uršulou v náručí a radí mu, jak se vyrovnat s prožitým neštěstím. Jedná se o apel burcující statečnost a soudnost, jež musí zmírnit jakýkoliv žal, postulát života podléhajícího zákonům přírody a uznávající její práva. Truchlící syn se z jejich úst dozvídá životní moudrost (maximu): „Ludzkie przygody, Ludzkie noś!“ Tato sentence pochází z Cicerona (humana humane ferenda) a stala se mottem Žalozpěvů.

V Žalozpěvech silněji než ve Fraškách a Písniích zazněla originální nota Kochanowského poezie, vlastního literárního objevu, jímž se cyklus věnovaný Uršule nepochybně stal. Humanismus této skladby není poklidný, ale je vítězný, protože vychází z dramatické koncepce lidského osudu, plného konfliktů a zklamání, a počítá s utrpením a neštěstím.

K historickým zásluhám Jana Kochanowského patří zformulování moderního programu národní poezie, jenž svou tvorbou prakticky uskutečňoval. Nevyhýbal se latinské tvorbě, ale tvořil v národním jazyce a na základě antických vzorů vyjadřoval humanistické ideály své doby. Dokázal ve svém díle spojit dvě odlišné linie renesanční poezie – latinskou a polskou – a zároveň tuto syntézu dovedl k vrcholům artismu s vědomím její důležitosti. Díky rozsáhlé kulturní erudici dokázal zformulovat vlastní zralý poetický program. Stejně jako jiní umělci té doby byl přesvědčen o hodnotách vlastního díla, o jeho významu a důležitosti. Vyjádřil své přesvědčení mnohokrát, zejména ve známé dedikaci Žaltáře příteli a mecenáři Piotru Myszkowskému:

„Tymżeś mi serca dodał, że się rymy swymi
Ważyl zetrzeć z poety znakomitszymi
I wdarlem się na skalę pięknej Kalijopy,
Gdzie dotychmiast nie było znaku polskiej stopy.“

Forma dedikace přímo zvoní pocitem moderního individualismu a vlastenecké pýchy. V elegii **Muza**, která začíná slovy:

„Sobie śpiewam a Muzom. Bo kto jest na ziemi,
Co by serce ucieszyć chciał pieśniami memi?“

označil Kochanowski postavení básníka za životní poslání, které je významnější než pohrávání osudu. Z toho vyplývalo, že je třeba si vlastní tvorby vážit víc než hmotných statků, funkcí a moci. Začíná se tu rýsovat protiklad mezi básníkem (umělcem) a davem, který si tvorby necení. Kochanowského poetické vyznání dokládá zásadní kvalitativní přeměnu, k níž došlo v polské kultuře v epoše renesance.

7.

BAROKNÍ TENDENCE V DÍLECH RENESANČNÍCH AUTORŮ

Ve stopách Kochanowského kráčel ve své tvorbě o dvacet let mladší a předčasně zemřelý **Mikolaj Sęp Szarzyński** (okolo r. 1550 – 1581), jehož **Rytmy, abo Wiersze polskie** vydal dvacet let po jeho smrti bratr Jakub a Mikulášův zpovědník Antonin z Przemysla. Ač tvořili s Kochanowským v téže době, byla Szarzynského tvorba tak odlišná, že na něj bylo pohlíženo jako na básníka přechodu mezi renesancí a barokem. Přes své mládí si získal úctu díky talentu, schopnostem a náboženské horoucnosti. Mnoho jeho prací se ztratilo a u dalších je jeho autorství sporné. Vyznával různé žánry, od epitafů přes vlastenecké a náboženské písně až po cyklus sonetů, který byl velice náročný a vymykal se dobovým normám a vzorům. Fascinovalo ho téma smrti, spasení a boha jako jediné šance na záchranu lidské duše, vydané na pospas satanovi, hříšnému světu a tělu. Ve svých žalmech neustále zdůrazňoval rozdíl mezi člověkem a bohem – protireformační pesimismus v pohledu na lidskou přirozenost. Sęp Szarzyński byl básníkem reprezentujícím metafyzickou poezii; „barokní poetiku v renesančním šatu“ (J. Bloński).

Velkým obdivovatelem Kochanowského byl zprvu městský radní a pak starosta Lublina **Sebastian Fabian Klonowic**, zvaný Acernus (kol. r. 1545 – 1602). Po jeho skonu napsal **Żale nagrobne na ślachetnie urodzonego i znacznie uczonego męża, nieboszczyka pana Jana Kochanowskiego** (1585), aniž by svůj velký vzor nějak napodoboval. Bukolický žalozpěv je psán v Theokritově duchu, protože adresátem jeho smutku je celý svět. Zajímavý je latinský popis cesty po Červené Rusi **Roxolania**

(1584), který do polštiny přeložil Ludwik Kondratowicz. V polštině napsal více děl, pozornost si zaslouží dvě: **Flis, to jest Spuszczenie statków Wisłą i inszymi rzekami do niej przypadającymi** (1595) a **Worek Judaszów** (1600). První líčí cestu nákladů s obilím po Visle do Gdaňska, druhé je moralizátorský traktát, jakási svérázná encyklopedie zla.

Jedním z posledních velkých básníků soumraku polské renesance byl **Szymon Szymonowicz**, řečený Simon Simonides (1558 – 1629), i když i v jeho tvorbě se začínají prosazovat barokní tendence. Pro jeho další život a tvorbu bylo významné setkání s Janem Zamoyským, jemuž později věnoval mnoho prací. Pomáhal mu se založením a obsazením akademie v Zamości. Po Zamoyského smrti vychovává jeho syna a akademii věnuje svou sbírku 1428 knih.

Tvořil především v latině: poema **Divus Stanislaus** (před r. 1583) je věnována sporu krále Boleslava Smělého s biskupem Stanislavem. Po smrti Jakuba Górského napsal na jeho počest **Naenia funebris** (1586) a na tradice Senekových a Euripidových moralit navázal tragédií **Castus Joseph**, 1587 (Cudný Josef). Opatřen přízní Jana Zamoyského píše **Flagellum livoris ...**, 1588 (Bicz na zawiśc...) – devatenáct písní v Horatiově stylu, v nichž se mísí prvky křesťanské s mytologickými a antickými. Jeho nejvýznamnějším dílem jsou však **Sielanki** (1614), v nichž navazuje na *Pieśń świętojańska* o Sobótce Jana Kochanowského a dále rozvíjí literární žánr, který nalezl v dalších stoletích velkou oblibu. Volně parafrázuje pastýře a pastýřky podle antických předloh (Vergilius), i když se mu často do tohoto stylizovaného antického světa dostává živá realita polského venkova, každodenní práce, ale také morální aspekt ve střetu prostého žence s šafářem (**Żeńcy**). Předzvěsti barokní poetiky jsou některé naturalistické scény. Szymonowiczowa sbírka odehrála významnou roli v rozvoji tohoto žánru. Přišel s hotovým vzorem a do dialogů svých pastýřů vnesl prvky převzaté ze současného života, čímž se mu podařilo překonat dosud uznávané konvence tohoto původem antického schématu.

8.

RELIGIJNÍ PRÓZA PIOTRA SKARGY

Bezkonkurenčně nejpopulárnějším polským autorem 16. a 17. století byl kněz **Piotr Skarga Poweški** (1536 – 1612), typický představitel prvního pokolení polských jezuitů, a jeho nejčtenějším dílem **Żywoty świętych**, poprvé vydané v r. 1579 ve Vilně. Skarga proslul jako vynikající kazatel,

teolog, hagiograf, ale také jako učitel a organizátor jezuitských kolejí. Pocházel z Mazovska ze zchudlé šlechtické rodiny. Do řádu vstoupil v Římě a po návratu do vlasti zahájil svou všestrannou činnost, jejímž základem byl neúprosný boj proti všem formám hereze. Skarga zastával funkci rektora jezuitské akademie ve Vilně a od r. 1588 až do své smrti působil jako dvorní kazatel Zikmunda III. Vasy.

Żywoty świętych částečně zpracoval podle latinské předlohy Lorenza Suria, ale inspiroval se i jinde. Do svého díla zařadil svatořečené i kanonizované Poláky a mučedníky, kteří položili život za víru v boji proti protestantům. Největším úspěchem u čtenářů se však mohou pochlubit **Kazania sejmowe**, jejichž ohlas u mnoha pozdějších generací recipientů výrazně překročil jejich aktuální význam. Okolo Skargovy osobnosti vznikla postupem času romantická legenda, v níž byl kazatel prezentován jako věstec, který neúnavně pranýřoval hříchy svých bližních a předpověděl zkázu polskému státu. V r. 1595 vydal **Kazania na niedziele i święta całego roku** a po dvou letech k nim připojil několik kázání, která vyšla i v r. 1600 jako součást **Kazań o siedmiu sakramentach** a v r. 1610 i ve sbírce **Kazań przygodnych**. Tato kázání se týkala problémů, jež měl vyřešit sněm ve Varšavě v r. 1597 (posílení vlády, turecké nebezpečí a zejména zajištění reálné svobody vyznání v duchu varšavské konfederace z r. 1573). Jednání skončilo fiaskem a obratný kazatel Skarga, rigidní moralista, talentovaný demagog a skvělý řečník zkonstruoval své intuitivní vize, které tak hluboce zasáhly citlivá místa polské společnosti:

Nastąpi postronny nieprzyjaciel, jąwszy się za waszę niezgodę i mówić będzie: „Rozdzieliło się serce ich, teraz pogina“. I czasu, tak dobrego do waszego zlego, a na swoje tyranstwo pogodnego, nie omieszka. Czeka na to ten, co wam źle życzy, i będzie mówił: „Euge, euge, teraz je pozerajmy, teraz pośliznęła się noga ich, odjąć się nam nie mogą.“ ... Ziemia i księstwa wielkie, które się z Koroną zjednoczyły, w jedno ciało zrosły, odpadną i rozerwać się dla waszej niezgody muszą. ... Język swój, w którym samym to królestwo między wielkimi onymi słowieńskimi wolne zostało, i naród swój pogubicie, i ostatek tego narodu, tak starego i po świcie szeroko rozkwitnionego, potracicie, i w obcy się naród, który was nienawidzi, obrócicie, jak się inszym przydało.

Snadno si dokážeme představit, jaký dopad na lidskou psychiku asi měla tato slova v dobách, kdy bylo Polsko a jeho obyvatelé ohroženi ve své existenci. Skarga nebyl jasnovidcem, jen velmi obratně využíval biblic-

kých podobností ve formě katechetických a publicisticky orientovaných kázání.

9.

POČÁTKY POLSKÉHO DIVADLA

Epocha renesance poskytla středověkému člověku, který zaujímal dosud vyhrazené mu místo v přírodě a cítil se její součástí, více dramatických podnětů než období předcházející. O lidové kultuře se nám dochovalo jen velmi málo autentických informací, snažíme se proto o rekonstrukci s pomocí přeživších reliktiů. Aby situace nebyla příliš jednoduchá, prolínají se zde prvky fixované tradicí s fenomény, jež se postupem doby staly součástí oficiální katolické ideologie (doktríny). Obecně lze konstatovat, že během 14. století došlo ke zformování dvou konvencí, které spolu kupodivu relativně dlouhou dobu koexistovaly. První můžeme označit za drama regulární (aristotelovské), jež vychází z tradice řeckých a římských autorů a jeho teoretickou základnu tvoří Aristotelova Poetika. Během 16. století jej autoři rozvinuli do podoby humanistického dramatu, v němž dále rozvíjeli Aristotelovo pojetí (nadřazenost tragédie nad komedií, jednota obsahu a formy apod.). Druhá konvence je starší, protože informace o aristotelovských zásadách dorazila do latinizované Evropy až prostřednictvím arabské recepce během 12. stol. Nikterak to však nebránilo vzniku liturgického divadla, jehož obsahem byly zdramatizované úryvky evangelií či části liturgických obřadů během roku (zejm. Velikonoce) – drama neregulární (nearistotelovské). Žánrově se vyhranilo v mystérium, morailu a masopustní hru (drama).

Humanistické drama se v Polsku objevilo nejprve v latinské podobě v první polovině 14. stol.; bylo buď originálním dílem původem cizích humanistů, nebo překladem či adaptací antických předloh (Terentius, Plautus, Euripides, Seneca). O těchto autorech se přednášelo v akademii a byli inscenováni na dvoře Zikmunda I. (asi od r. 1506). První důvěryhodnější informace o divadelním představení pocházejí z r. 1522, kdy bylo u panovnického dvora předvedeno drama německého humanisty **Jacoba Lochera Iudicium Paris de pomo aureo** (Sąd Parysa, královicza trojańskiego), nejstarší známý polský dramatický text, který vyšel latinsky tiskem v Krakově ještě téhož roku (polsky pak v r. 1542). Školní a jezuitské divadlo bylo provozováno v Poznani, Elblagu, Toruni a Gdaňsku. Nejvýznamnějším scénickým dílem polské renesance se stala

tragédie Jana Kochanowského Odmítnutí řeckých poslů (viz str. 101–102). Značně ztížené podmínky měla humanistická komedie, protože neexistovala stálá divadelní scéna, divadlo tak bylo záležitostí příležitostnou a komediální žánr ani ve své nobilitované podobě (comoedia erudita) neměl na různých ustláno. Komediální soubor a scéna se zformovaly až ke konci 16. století, avšak v odlišné teatrální konvenci (teatr rybaltowski). Přesto je známa polská humanistická komedie, vytištěná v r. 1597 v Zamości, **Potrójny (Třígroš) Piotra Cieklińskiego (1558 – 1604)**, jež byla parafrází Plautovy komediálně satirické morality Trinummus.

Z velikonočních představení a pašijových her se postupně rodila představení, která byla uváděna mimo kostely na veřejných prostranstvích, oživována byla světskými výjevů a postavami a v řadách předvádějících neustále stoupal počet žáků, bakalářů, ale i měšťanů a řemeslníků. Za nejvýznamnější polské mystérium je pokládána **Historia o Chwalebnym Zmartychystaniu Pańskim (zv. též Częstochowski Dialog)**, jejímž autorem byl zřejmě **Mikolaj z Wilkowiecka** (viz též s. 44). Skládá se z prologu a šesti částí a díky své dramaturgické nápaditosti, živosti jazyka a akčnosti vzbuzuje její realizace zájem dodnes.

Nejvíce a nejpěstřeji zastoupeným dramatickým žánrem v Polsku 16. stol. je moralita, která díky své formální stránce (alegorické a personifikované postavy např. Dobra, Zla, Víry, Lásky, Hereze aj.) maximálně vyhovovala literárnímu či dramatickému ztvárnění religijních, morálních a ideových sporů polské společnosti v 15. a 16. stol. Patří sem traktáty a dialogy M. Reje (viz též s. 79 – 88) a dílo **Marcina Bielského** (viz též s. 65) **Komedyja Justyna i Konstancyjej (1557)**, která se od raných moralit liší zvýšenou aktivitou protagonistů, jimiž je Otec a jeho dvě děti: Justyn (z lat. iustus – spravedlivý) a Konstancie (z lat. constantia – statečná, přen. i svědomí). I další vystupující jsou nositeli určitých vlastností: některé zjevně (nomen omen) jako Bakchus, Stáří či Pomsta, jiní zprostředkovaněji: Vdova (osamělost), Otec (zkušenosti). Zajímavé je, že je jejich verbální projev umocněn ještě určitým typem verše: třináctislabičný slouží k prezentaci názorů (Otec, Stáří, Moudrost), desetislabičný k jejich většímu důrazu, příp. výhrůžce (Justyn, Konstancie, Nemoc, Lásky, Poslušnost), osmislabičný je vyhrazen hádce, sporu, urážkám (Bakchus, Pomsta, Stud, Vdova aj.). Bielski zde prezentuje střet názorů dospívajících dětí, které se mají rozhodnout, jakou životní cestu zvolí, a jejich otce, jenž se jim pomocí personifikovaných postav, vstupujících do sporu, pokouší radit.

Reprezentativní ukázkou masopustního dramatu (karnevalové hry, něm. Fastnachtspiel) je **Tragedia żebracza nowo uczyniona** (asi před

r. 1551), z níž se zachovalo jenom torzo. K dispozici ale máme český překlad **Tragedie neb hra žebráci (nebo také Komédie o žebrácích hodujících a kupci, s kterým půtku měli)**, který byl vydán v r. 1573 (dále pak v r. 1608 a 1619) společně s překlady Rejových veršovaných dialogů, což svědčí výmluvně o zájmu české strany o tehdejší polskou produkci. Děj skladby se odehrává v obci Potok u Čenstochové, kde se žebráci dostanou do sporu s Kupcem, který je uráží a dostane za to co proto. Když si pak na ně stěžuje u rychtáře, dostává se mu šalamounské odpovědi:

Sluchajcie mego wyroku:

Zyszko, bądź o jednym oku,
Abyś się z Kupcem pogodził,
W niczym mu więcej nie szkodził.
Szczudłu zaśutnijcie nogę,
Inaczej sądzić nie mogę.
Chromemu utnijcie ręce,
Niech Kupca nie bije więcej.
A wy zasię, stare baby,
Miejcie zawždy żywot słaby,
Byście więcej nie rodziły
Żeście tego Kupca zbiły.

(přel. Józef Magnuszewski)

Celá hra se nese v duchu masopustního veselí a nevázanosti, jež umožňují na chvíli zapomenout na životní bídu, opovrhování a vysmát se bohatým a mocným. Tragedie žebráci je anonymní reprezentativní skladbou velice produktivního měšťansko-plebejského proudu v 16. století, který přivedl k zájmu o divadlo širší publikum díky navázání přímého kontaktu herců s diváky a aktualizaci her v žertovné, satirické až komické podobě. Připomeňme, že kočovní herci, mimové aj. se spojovali v spolky a různá bratrstva a v letech 1535 – 1538 vydali v Krakově svůj statut tzv. **Frantowe prawa** (podle českých Frantových práv). Výraz frant se v Polsku stal synonymem pro šibala a dobrého kumpána, jenž se postavil do řady po boku už zavedených plebejských hrdinů jako Ezopa, Marcholta a Enšpígla.

10.
ZÁVĚR

Renesance zrodila mnoho životaschopných talentů a zasáhla všechny oblasti kulturního života v Polsku. Skromné začátky polského písemnictví dovedla k nebývalému rozkvětu. Renesanční tvůrce je sebevědomý, erudovaný a všestranný. Na literární mapě polské renesance vedle sebe koexistují díla psaná latinsky i polsky, přičemž polská nemají tak vyhraněné „propagační“ charakter, jsou více spjata se společenskými a politickými problémy země. Pro středověk tak příznačná dvojjazyčnost přetrvává, kvalitativně k lepšímu se mění literární produkce. Prosazují se žánry, které čerpají z lidové tradice, zvyšuje se počet literárně potentních měšťanů a plebejců, jež vytvářejí hrdiny, stojící v opozici vůči starším literárním vzorům. Nové žánry přicházejí s novým obsahem, novou vizí světa a novým ideálem člověka a občana.

V poslední čtvrtině 16. stol. se objevují nové tendence, které vycházejí ze studií římských historiků a ztotožňují slovanské předky polského etnika se Sarmaty, bojovnými jezdeckými kmeny, které ze svých původních sídel mezi Donem a dolní Volhou pronikly od Dněpru až po Vislu a podmanily si domácí obyvatelstvo. Skutečný sarmatismus jako ideologie polské šlechty, jako glorifikace vlastního stavu, jeho historické a politické funkce se plně prosadí až v 17. století. Časem zdůrazňování jeho iracionálního aspektu dovede polskou společnost až k ideologii národního mesianismu. Ideologie sarmatismu je důsledkem renesance, protože šlechtice ovládl kult antiky a vzrůstala potřeba takového povědomí (Miechowita, Bielski, Strykowski, Sarnicki aj.). Součástí sarmatské mentality se stala manifestace rovnosti uvnitř šlechtické komunity, která čím víc se jevila jako iluzorní, tím více přidávala na hlase. Posílení této myšlenky sledovala mnohá z děl známého heraldika a panegyrika, historika a dobrodruha **Bartolomieje Paprockého z Głogol** (kol. r. 1543 – 1614), původem polského šlechtice, který v 80. letech 16. století v Polsku podporoval kandidaturu Habsburků na polský trůn. Po jejich neúspěchu byl nucen emigrovat a pobýval a tvořil v českých zemích. Svá díla psal polsky a česky a jsou žánrově i obsahově velmi různorodá. Psal poezii i prózu, literaturu náboženskou, moralistní, didaktickou, naučnou, politickou i zábavnou. V dějinách polské literatury patří mezi druhořadé autory, protože jeho originální tvorba je spíše průměrná. V českém literárním kontextu jsou oceňovány některé stránky jeho spisovatelského úsilí: díky němu zdomácněly v české literatuře některé původně polské žánry, je pokládán za zakladatele české heraldicko-genealogické literatury a ceníme si jeho úvah

na téma slovanské vzájemnosti. Bývá zahrnován mezi autory pozdní renesance, v jejichž díle se už prosazují barokní tendence. Česky psaným spisům předchází starší **Gniazdo cnoty**, vydané v Krakově v r. 1578, a **Herby rycerstwa polskiego**, vydané tamtéž v r. 1584. K dějinám Čech, Moravy a Slezska se vztahují **Zrcadlo slavného markrabství moravského**, vydané v Olomouci r. 1593, **Diadochos, id est successio, jinak posloupnost knížat a králův českých** (Praha 1602) a konečně **Štambuch slezský** (Brno 1609). Nepopíratelným přínosem Paprockého je propagace polské literatury v Čechách. Významné místo v tomto případě patří sbírce: „...żartów, uciesnych przykładów w różnych przypadkach i zdarzeniach, ku pocieszeniu ludzkiemu“, jak charakterizuje Novou kratochvíli (viz s. 70 – 71) sám autor. Obsahem je málo původní, ale zato podává přesvědčivé důkazy, jak inspirativní byla tvorba velikanů polské renesance: Mikolaje Reje a Jana Kochanowského. Na tvorbu největšího zjevu polské renesance navázal i v moralitě **Třinácte tabulí věku lidského** (1601). Paprocki ve své době představuje kvantitativní vrchol zájmu o literární tvorbu našich severovýchodních sousedů, méně však už kvalitativní.

V rámci polsko-českých a česko-polských kulturních kontaktů připadla české literatuře na počátku úloha významného (ne však jediného) prostředníka při seznamování s úspěchy středoevropské kultury. V latinsky psané hagiografické tvorbě se soudí, že autorem nejstaršího života sv. Vojtěcha **Versus de passione sancti Adalberti** byl jeho bratr, první hnězdenský arcibiskup **Radim-Gaudenty**.¹³ Z relací prvních kronikářů je sice patrný nepřilíh přichylný vzájemný vztah obou etnik, přesto v praxi existovaly čilé kontakty a výměna informací mezi církevními hodnostáři a kláštery. České vlivy, zejména jazykového charakteru, můžeme nalézt v textu významných liturgických památek ze 14. století jako jsou **Kazania świętokrzyskie** a **Psalterz floriański**. Vzájemná výměna informací nej-různější proveniencie sílí ke konci 14. století, kdy na pražském vysokém učení studuje velký počet Poláků. Vliv Karlova učení na konstituuování krakovského studium generale je také více než patrný. Husitská ideologie byla sice polskou katolickou církví oficiálně odmítána, ale mnoho polských sympatizujících z řad rytířstva i plebejců aktivně působilo v Čechách v husitských houfcích. Husitství nacházelo sympatie i v samotném Polsku (Kujavy, Velkopolsko i Malopolsko). Taktéž reforma českého jazyka nezapadla bez ohlasu. V 16. století nachází polská zemanská poetická tvorba odraz v díle **Bohuslava Hasištejského z Lobkovic** a naopak se např. **Biernat z Lublina** inspiruje ve svém

¹³ Králík, O.: *Filiace vojtěšských legend*, Praha 1971

Dialogu *Palinura s Charonem* (kol. r. 1536) českou verzí latinského *Pseudo-Lukiana Mikuláše Konáče z Hodiškova*. Z kancionálu *Jana Roha Písně chval božských* (1541) vychází editorsky Jan Seklucjan v díle *Pieśni duchowne i nabożne* (1547). Tato inspirace je významnější tím, že Jednota bratrská sehrála v česko-polských kulturních stycích v druhé polovině 16. stol. stěžejní roli. Po vyhnání příslušníků a kazatelů Jednoty z Čech v r. 1547 se jich mnoho usadilo ve Velkopolsku, kde pokračovali ve své učitelské, literární i kazatelské činnosti. Péči Alexandra Aujezdského byl v r. 1561 vytištěn tzv. **Kancionál šamotulský** (podle toponyma Szamotyly). Z mladších potomků emigrantů se pak rekrutovali už polsky píšící autoři: Szymon Teofil Turnowski, jeho bratranec Jan a bratři Matěj a Jan Rybiński. Tento proces přinášel i opačný efekt. Na sklonku 16. století přeložili čeští bratři kalvínskou *Postyllu Grzegorze ze Żarnowce* a do svých kancionálů často zařazovali překlady polských textů. S ohledem na současný stav bádání pokládáme za prvního polského autora přeloženého do češtiny *Jana Glogowczyka*, jehož *Extertitium veteris artis* bylo česky pod titulem *Praktika* vydáno v r. 1503. Česká historiografie v postavách *Václava Hájka z Libočan* a *Daniela Adama z Veleslavína* čerpala z děl polských historiků a kronikářů (např. *Miechowity*, *Kromera* a dalších). Už zmíněná *Tragedie žebračů* byla vydána kolem r. 1573 litomyšlskou tiskárnou *Andrzeje Graudence*, který vytiiskl i další přeložená polonika: *Postyllu Jakuba Wujka* v r. 1592 a *Paprockého Potěšitelné napomenutí proti pohanuom* (1594).

V průběhu 16. století se pronikavě mění charakter a obsah vzájemných polsko-českých a česko-polských literárních kontaktů, protože máme už co činit se dvěma rozvinutými evropskými literaturami, přičemž v Čechách má literární produkce charakter měšťansko-reformační, v Polsku proti tomu pak nese literární tvorba výraznou pečeť šlechticko-renesanční.¹⁴

¹⁴ Magnuszewski, J.: Literatura polska i literatura czeska do połowy XVIII wieku, in: Literatura polska w kręgu literatur słowiańskich, Ossolineum, Wrocław 1993, s. 30 – 55

VÝBĚROVÁ BIBLIOGRAFIE

- Anonim** tzv. *Gall*: Kronika polska, Ossolineum, Wrocław 1965
- Bečka, J.**: Polské písemnictví ve světle českých překladů, in: Česko-polský sborník věd. prací II
- Brückner, A.**: Dějiny literatury polské, nakl. J. Laichter, Praha 1905 (přel. Dr. Bořivoj Prusík)
- Frycz Modrzewski, A.**: Wybór pism, PIW, Warszawa 1953
- Górnicki, Ł.**: Dworzanin polski, Ossolineum, Wrocław 1954
- Heyduk, B.**: Legendy i powieści o Krakowie, Wyd. Literackie, Kraków 1994
- Hrabětová, I.**: Erbovní pověsti v českých spisech Bartoloměje Paprockého z Hlohoh, MU, Brno 1992
- Jakubowski, J. Z.**: Literatura polska od średniowiecza do pozytywizmu, PWN, Warszawa 1974
- Jasienica, P.**: Polska Piastów, Warszawa 1983
- Jastrun, M.**: Poeta i dworzanin. Rzecz o Janie Kochanowskim, Warszawa 1980
- Kochanowski, J.**: Dzieła polskie. T. 1 – 2, Warszawa 1967, wyd. 5 (opr. J. Krzyżanowski)
- Kochanowski, J.**: Treny, Ossolineum, Wrocław 1986
- Kopecký, M.**: K polské a české verzi hry o žebračích, „Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity“, 1963, D. 10, s. 99
- Kopernik, M.**: Wybór pism, Krakowska Spółka Wydawnicza, Kraków 1920 (opr. L. A. Birkenmajer)
- Krejčí, K.**: Bartoloměj Paprocki z Hlohoh a Paprocké Vůle, Praha 1946
- Krejčí, K.**: Dějiny polské literatury, Československý spisovatel, Praha 1953
- Krejčí, K.**: Polské a české bajky Bartoloměje Paprockého, zvl. otisk z časopisu „Slavia“, č. 2 – 3, Praha 1939
- Lehr-Splawiński, T., Piwarski, K., Wojciechowski, Z.**: Polska – Czechy. Dziesięć wieków sąsiedztwa, Katowice – Wrocław 1947
- Lektury polonistyczne. Średniowiecze-Renesans-Barok. Tom pierwszy. Universitas, Kraków 1995
- Lektury polonistyczne. Średniowiecze-Renesans-Barok. Tom drugi. Universitas, Kraków 1997
- Lewański, J.**: Dramat i teatr średniowiecza i renesansu w Polsce, Warszawa 1981

Libera, Z., Pietrusiewiczowa, J., Rytel, D.: Literatura polska. Od średniowiecza do oświecenia. PWN Warszawa 1989

Literatura polska I, II. Przewodnik encyklopedyczny. PWN, Warszawa 1984, 1985

Magnuszewski, J.: Literatura polska w kręgu literatur słowiańskich, Ossolineum, Wrocław 1993

Měšťan, A.: Kochanowski w Czechach od XVI wieku po dzień dzisiejszy, in: Literatura. Komparatystyka. Folklor. Księga poświęcona Julianowi Krzyżanowskiemu, Warszawa 1968

Měšťan, A.: Polska i Polacy w piśmiennictwie czeskim XVI wieku, Pamiętnik Słowiański, t. 15, 1965

Michalowska, T.: Średniowiecze, Wyd. naukowe PWN, Warszawa 1997

Najdawniejsze zabytki języka polskiego, Krakowska Spółka Wydawnicza, Kraków 1927 (opr. W. Taszycki)

Pelc, J.: Jan Kochanowski, Szczyt renesansu w literaturze polskiej, Warszawa 1980

Pelc, J.: „Treny“ Jana Kochanowskiego, Warszawa 1969, wyd. II

Pelc, J.: Jan Kochanowski w tradycjach literatury polskiej (od XVI do połowy XVIII w.). Warszawa 1965

Pelikán, J.: Nástín dějin polského divadla, UJEP, Brno 1988

Pohleiová, M.: Česko-polské literární vztahy. Výběrová bibliografie prací z let 1945 – 1979 s úvodní studií, Státní knihovna ČSR, Slovanská knihovna, Praha 1982

Polska w epoce Odrodzenia. Państwo – społeczeństwo – kultura. Warszawa 1970 (pod. red. A. Wyczańskiego)

Rej, M.: Pisma prozą i wierszem, Kraków 1926 (opr. A. Brückner)

Sajkowski, A.: Staropolska miłość, Wyd. Poznańskie, Poznań 1981

Samsonowicz, H.: Złota jesień polskiego średniowiecza, Warszawa 1971

Słownik literatury staropolskiej (Średniowiecze – Renesans – Barok). Wrocław – Warszawa – Kraków 1990 (pod. red. T. Michalowskiej)

Slovník spisovatelů – Polsko, Odeon, Praha 1974

Stępień, M., Wilkoń, A. a kol.: Historia literatury polskiej w zarysie, PWN, Warszawa 1978

Stępień, M., Wilkoń, A. a kol.: Dejiny polskej literatúry, Tatran, Bratislava 1987 (přel. J. Sedlák)

Šoutová, M.: Polská krásná literatura v českých překladech 1945 – 1979. Bibliografie s úvodní studií. Státní knihovna ČSR, Slovanská knihovna, Praha 1982

Średniowieczna pieśń religijna polska, Ossolineum, Wrocław 1980 (opr. M. Korolko)

Średniowieczna poezja polska świecka, Ossolineum, Wrocław 1952 (opr. S. Vrtel-Wierczyński)

Tazbir, J.: Kultura szlachecka w Polsce. Rozkwit – upadek – relikt. Warszawa 1979

Topolski, J.: Historia Polski, Polczek, Warszawa-Kraków 1993, wyd. II

Ulewicz, T.: O związkach kulturalnych i literackich polsko-czeskich w dobie humanizmu i renesansu. „Ruch literacki“, 1968, z. 4, s. 197

Vitoň, J.: Úvod do dějin a kultury Polska I (do r. 1815), Karolinum, Praha 1995

Witczak, T.: Literatura Średniowiecza, Wyd. naukowe PWN, Warszawa 1990

Zinkow, J.: Krakowskie i Jurajskie (wybór) podania, legendy, zwyczaje, Wyd. Platan, Kraków 1994, wyd. II

Ziomek, J.: Literatura Odrodzenia, PWN, Warszawa 1987

Ziomek, J.: Renesans, PWN, Warszawa 1980